

A REFORM VESZTESEI VAGY NYERTESEI? A MUNKANÉLKÜLISÉG NEMEK SZERINTI KÜLÖNBBSÉGEI LENGYELORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON¹

Bevezetés

Közép- és Kelet-Európa országai már több mint egy évtizedet tudhatnak maguk mögött a szocialista redistributív rendszertől a piac vezérelte gazdaság megteremtése felé vezető úton. Néhány figyelemreméltó kivételtől eltekintve (Gal–Kligman 2000a; 2000b), és annak ellenére, hogy hatalmas irodalom foglalkozik a drámai nagyságú politikai és gazdasági átalakulással, a megjelent tanulmányok nem foglalkoztak kifejezetten azzal, hogy a beállt változások mennyiben hatnak különböző módon a férfiak és a nőkre. Jelenleg elmondható, hogy az átmenet során jelentkező nemek közötti egyenlőtlenséggel foglalkozó legtöbb tanulmány főleg elméleti jellegű, és nagymértékben korlátozottan rendelkezésre álló, kvalitatív és anekdotikus jellegű információkra támaszkodik.² Ráadásul az átmenettel foglalkozó irodalom általános sajátossága, hogy az átmenet egyes országokban jelentkező folyamatainak hatását túláltalánosította, és minimális figyelmet szentelt a változás pontos *mechanizmusainak*, illetve a változás *intézményeinek*. Anélkül, hogy mélyebben megértenénk, hogy a poszt szocialista társadalmakban bekövetkezett politikai, gazdasági és társadalmi változások az egyes csoportokra milyen értelemben gyakoroltak különféle hatást, az állam továbbra is csak korlátozott mértékben lesz képes olyan politikákat és programokat kialakítani, amelyek az átalakulást a legigazságosabb módon viszik végig.

Tanulmányunk célja az, hogy elemezze: a szocializmusból a kapitalizmusra való átmenet folyamán változtak-e, illetve hogy hogyan változtak a munkanélküliség mintái Magyarországon és Lengyelországban. Az átmenet munkaerőpiacainak nemi hovatartozással és munkanélküliséggel kapcsolatos konkrét elméletei gyakran következtelenek, spekulatív jellegűek, illetve ellentmondásosak voltak. A felmérések idősorba rendezett és országokat összehasonlító adatainak elemzése ideális lehetőséget ad a sok, egymással vitázó elmélet megítélésére. Konkrétan két egymással vitázó teóriát fogunk ellenőrizni. Mindkét elmélet feltételezéseket állít fel az átmenet nyomán keletkező, nemek szerint eltérő munkacrépiaci hatásokról. Míg az egyik hipotéziscsoport azt jelzi, hogy a piaci reform hatása a nők számára jelentős

¹ A cikk szerzői egyenlő mértékben járultak hozzá a cikk megírásához. A szerzők kifejezik köszönetüket Hannah Bruecknernek, Fodor Évának, Roger Gould, Gail Kligmannak, Eric Kostellonak és Szelényi Ivánnak, valamint a Yale Egyetem Összehasonlító Kutatások Műhelyének hasznos megjegyzéseikért és javaslataikért. A cikk egy korábbi változatát 2001 májusában a Komparatív Kutatások Társasága posztgraduális hallgatóinak harmadik, éves találkozásán is bemutattuk.

² A trend alól fontos kivételek vannak, többek közt Fodor (1997, 1998) és Fong–Paull (1993).

előnnel jár, addig a második hipotéziscsoport szerint a munkahelyi lehetőségek szempontjából a nők lesznek a vesztesek.

A munkanélküliségről szóló adatok alapján ideális módon lehet mérni azokat a nemek közötti egyenlőtlenségeket, amelyek Közép-Kelet-Európa átalakuló munkaerőpiacain alakulnak ki. A nemek foglalkozás szerinti szegregációja, a nemi diszkrimináció és a két nem közötti bérezési különbségek a fejlett kapitalista társadalmak jól dokumentált jelenségei (England 1992; Blau 1998; Reskin–Roos 1990). A munkanélküliségi rátákban nemek szerint megmutatkozó különbségek újabb bizonyítéka annak, hogy a kapitalista munkaerőpiacon a nők hátrányban vannak (Corcoran 1999). Ezzel szemben a szocialista rendszer nőbarát munkaerő-piaci politikákkal és szabályokkal és a nőknek a gazdaságban és politikában teljes egyenlőséget biztosítva látható módon „felülről” törekedett a nők emancipációjára.³ S a nők valóban tömegesen váltak szocialista munkaerővé, és az állam látszólag gyermek-, család- és nőbarát szociálpolitika útján (ideértve a támogatott intézményekben zajló gyermekgondozást, a nagyvonalú anyasági és családi fizetett szabadságot, a munkahely védelmét és a garantált egészségügyi ellátást is) tette lehetővé a munkavállalásukat. Következésképp a nők szép oktatási és karrierlehetőségeket élveztek a szocializmus korszakában.

A munkanélküliség nemek szerinti különbségeinek megértése rávilágít az átmenet társadalmában a szociálpolitika széles területein (a szegénység enyhítésétől a munkaerő-piaci szabályozókig) potenciálisan kialakuló igényekre. Továbbá, ha a posztszocialista országokban élő nők az átmenet munkaerőpiacán tényleg előnyben vannak a férfiakkal szemben, vagy velük egyenlő a helyzetük, akkor azon mechanizmusok megértése, amelyekkel a nők elérik és megtartják ezeket az előnyöket, fényt fog vetni arra, hogy a jelek szerint miért marad fenn mégis makacsul a nemek közötti egyenlőtlenség a fejlett tőkés országok munkaerőpiacain.

Miért Magyarországot és Lengyelországot vizsgáljuk?

Mivel a munkaerő-piaci részvétel és nemek szerinti egyenlőtlenség elméletei a piacot és a piaci erőket tekintik a vizsgált jelenséget meghatározó legfőbb mechanizmusoknak, elemzésünkben a piacosodás szintjét állandó értéken tartjuk.⁴ Ezért Len-

³ Jóllehet a szocialista rezsim megkövetelték a nők teljes foglalkoztatottságát, a valóságban keveset tettek az otthon és a családban nemek szerint eltérő munkamegosztás átalakítása érdekében. Az a tény, hogy az állam elhanyagolta a „privátszférában” létrejövő viszonyokat, nem ütközött a kommunista ideológiával, amely feltételezte, hogy a nők munkaerő-piaci egyenlőségéből ki fog alakulni a nők minden területen érvényesülő egyenjogúsága. Ennek következtében azonban a nők részvétele a hivatalos munkaerőpiacon csak újabb területekkel növelte meg a nők meglévő háztartási, háztartási és anyai kötelezettségeit. Ráadásul a nők munkaerő-piaci részvétele távolról sem zajlott a férfiakéval azonos körülmények között: egyenlőtlenségek voltak a nemek bérezésében, a nők bizonyos foglalkozásokban tömörültek, és hátrányos megkülönböztetésben részesültek. Corrin (1992) jól mutatja be a nőkre a szocializmusban nehezedő „kettős terhet” és ennek az átmenet során megmutatkozó hatását.

⁴ A piacosodást annyira tartottuk konstansnak, amennyire lehetséges volt. Tudatában vagyunk annak, hogy bár Magyarország és Lengyelország egyenlőnek vagy viszonylag egyenlőnek mutatkozik majdnem minden aggregált fejlődési mérőszám tekintetében, ez a két ország az átmenetnek egymástól meglehetősen eltérő stratégiáját követte. Az országok közötti összehasonlítás azonban sok makroszintű mutató esetében némi leegyszerűsítésre kényszerít, és mint ilyen, szükségképpen tökéletlen. Ez a tanulmány

gyelország és Magyarország foglalkoztatási trendjeit fogjuk összehasonlítani: ez a két nemzet az átmenet némileg hasonló útját járta be, és napjainkra a piaci fejlődés magas szintjét érte el Közép- és Kelet-Európa többi országaihoz képest.

Azáltal, hogy a piaci fejlettséget konstansnak vesszük, lehetségessé válik számunkra, hogy megvizsgáljuk a piaci átmenet alakulását és foglalkoztatási modellekre gyakorolt hatását. Így tehát három, az egész átmenetet a jelenig felölélő időpontban fogjuk megvizsgálni a munkanélküliségi adatokat. Az első időpont 1988: egy évvel az átmenet kezdete előtt. A második 1993, amit az átmenet fordulópontjának tartunk. Ekkor lehetett először érezni a reform legkárosabb hatásait, pl. a gazdaság gyors zsugorodását, az egekbe szökellő munkanélküliséget, a növekvő szegénységet.⁵ A harmadik időpont 2000, egy évtizeddel az átmenet kezdete után. Ekkorra a piac elég jól kifejlődött, és mindkét országban, bár korlátozott mértékben, de gazdasági növekedés volt tapasztalható.

Elméletek: a nemek és a munkanélküliség az átmenet időszakában

Az átértékelődő erőforrások elmélete

Fodor (1997; 1998) elmélete a „átértékelődő erőforrásokról” azt prognosztizálja, hogy az olyan, az államszocializmusra jellemző javak, mint a magas szintű felsőfokú iskolázottság, a gyakorlat és a szolgáltató szektorbeli foglalkozások, az új posztszocialista rendszerben felértékelődnek a szocializmusban jellemző háttérbe szoruláshoz képest. Ez a feltételezés a „foglalkozások elkülönülésének” elméletéből indul ki, amely szerint a legtöbb foglalkozás nemek szerint elkülönül, és ez az elkülönülés mindenütt hátrányos a nők számára, mert ez okozza a fizetésekben megmutatkozó nemek közötti egyenlőtlenséget és nők legalacsonyabb presztízsű foglalkozásokban való koncentrálódását. Fodor az elméletet módosítva kifejti, hogy bár a foglalkozások nemek szerinti elkülönülése a szocializmusban kétségkívül hátrányos volt a nők számára a fizetés, a presztízs és az előmeneteli lehetőségek szempontjából, az a tény, hogy a nők bizonyos állásokban, és kiváltképp a szolgáltató szektorban koncentrálódnak, végül is megvédelmezi őket a munkanélküliségtől az átmenet időszakában. Következésképp a nemek foglalkozások szerinti elkülönülése a nők fontos előnyévé válhat, amely lehetővé teszi számukra, hogy a gyökeres gazdasági átalakulás idején is megtarthassák állásukat.

A szolgáltatási szakmák átértékelődése mellett Fodor rámutat arra, hogy az átmenet időszakában felértékelődik az iskolai végzettség, amely jelentős eszköze a nők megvédésének a munkaerőpiacon. A szocializmusban a nők gyakrabban tettek szert magas végzettségre, míg a férfiak nagyobb arányban szereztek szakmai képzettsé-

egyébként nem törekszik arra, hogy magát a két átmenetet hasonlítsa össze, hanem az átmenet egészének specifikus dinamikáját vizsgálja meg: a munkaerőpiac átstrukturálódását és azt, hogy ez milyen hatást gyakorolt a nők és a férfiak munkalehetőségeire.

⁵ 1990 és 1993 között például a magyarországi és lengyelországi munkanélküliségi ráta meredeken megnőtt. 1991-ben a hivatalos statisztika szerint a magyarországi munkanélküliség 2% sem volt, míg a lengyelországi 3,5% volt. 1993 megfelelő adatai 12% és közel 16% (Fodor 1997).

get.⁶ Nem kell meglepődni azon, hogy a nők és férfiak iskolázottságában jelentkező különbségek egybeestek a foglalkozásbeli különbségekkel: a nők nagyobb arányban dolgoztak az adminisztratív és értelmiségi foglalkozásokban, míg a férfiak az ipari fizikai foglalkozásokban és a mezőgazdaságban koncentráltak. Ily módon, bár a nők magasabb akadémiai iskolázottsággal rendelkeztek, mint a férfiak, iskolázottságuk nem tette lehetővé számukra, hogy a szocialista tervgazdaság legnagyobb presztízsű területein, a nehéziparban és a termelésben jussanak álláshoz.

Fodor érvelése szerint az átmenet időszakában a nők iskolai végzettsége megbecsült „kulturális tökévé” alakulhat, éspedig nemcsak az iskolázottság és a bizonyítványok, hanem „a magas szintű nyelvtudás, elemzőképesség, a férfiakénál jobb önkifejezés és az átképzésre való nagyobb alkalmasság” szempontjából is (Fodor 1997: 486). Ezek a jártasságok a magasabb iskolázottsággal párosulva sok nő számára a kevésbé iskolázott és kevesebb jártassággal rendelkező férfiakénál és nőknél nagyobb munkaerő-piaci biztonsággá válhatnak át.

A nemekkel kapcsolatos ideológiák retradicionálódása

A „retradicionálódás” elméletének hívei rámutatnak arra, hogy az átmenet társadalmában egyre erősebben jelentkeznek a nemekkel kapcsolatos hagyományos ideológiák, és azt mondják, hogy az ilyen ideológiák feltehetőleg a nemek közötti munkaerő-piaci egyenlőtlenséghez vezetnek. A megfigyelők véleménye szerint az ilyen ideológiák nagymértékben annak a szocializmusnak és annak a szocialista politikának az ellenhatásai, amely teljes foglalkoztatást és a nők aktív politikai részvételét követelte meg anélkül, hogy egyúttal megváltoztatta volna a nemek egyenlőtlén háztartási munkamegosztását. Egyes esetekben azt javasolták, hogy a nők térjenek vissza a háztartásba annak érdekében, hogy meg lehessen szüntetni a szocializmus bünei által a társadalomnak és a családnak okozott károkat. Ezt a folyamatot Gal és Kligman (2000a) a család és a nők családon belüli hagyományos szerepének „szakralizálásaként” említik.

Az átmenet társadalmában a katolikus egyház meglehetősen erős társadalmi és politikai hatásának tulajdonítják a nemekkel kapcsolatos hagyományos ideológiák erejét, megfogalmazódását és térnyerését.⁷ A nemekkel kapcsolatos hagyományos

⁶ Az 1989 és 1995 időszak adatainak vizsgálata alapján Fuszara arra a következtetésre jutott, hogy – az oktatás fokozódó privatizációja és a növekvő tandíjak ellenére – a nők a férfiakkal szemben folyamatosan előnyben vannak a felsőoktatás területén. Ugyanakkor azonban a nők továbbra is uralják az „elnőiesedett” szakokat, ideértve a bölcsészettudományt és a pedagógiát, míg a nagyobb jövedelmet biztosító szakokon, ideértve a gazdasági és mérnöki szakokat és a számítástechnikát, a férfiak vannak többségben. (Fuszara 2000: 263.)

⁷ A retradicionálizációs elmélet alkotóelemei hasonló logikát követnek, mint Swidler modellje, amely szerint a kultúra a társadalmi transzformáció szakaszaiban vagy az általa „nem letisztult kulturális időszaknak” nevezett időkben közvetlen hatással van a cselekvésre. Swidler (1986) szerint az átmenet időszakában „az explicit, artikulált és nagymértékben szervezett jelentésrendszerek (mind a politikaiak, mind a vallásiak) új stílusokat és cselekvési stratégiákat hoznak létre” (278. o.). Mindazonáltal, mondja Swidler, bár a rendezetlen időszakokban születő ideológiáknak erős hatása lehet a cselekvésre, ezen alapvető ideológiák maradandó hatása elsősorban attól függ, hogy adottak-e fennmaradásuk strukturális lehetőségei. Ezért annak kérdése, hogy huzamosabb ideig fenntartható-e az az állapot, hogy esetleg a nők feladják pénzkereső foglalkozásukat, valószínűleg a nők és a családok azon strukturális képességétől függ majd, hogy fenn tudják-e tartani hagyományos családi

ideológiák kialakulását bizonyítja, hogy a nyilvánosságban mindenütt felbukkannak a magas presztízt élvező otthon maradó feleségek és anyák, hogy politikai viták foglalkoznak azzal, hogy a nők „szükséglete” és „joga”, hogy otthon maradjanak, hogy politikai és vallási vezetők nyílt felhívásokat bocsátanak ki, hogy a nők térjenek vissza az otthonhoz, hogy a helyi és nemzeti szintű politikából – a nők problémáinak létezésével együtt – gyakorlatilag eltűntek a nők, és hogy a parlamentre állandó nyomást gyakorolnak az abortusz szigorítása érdekében (Goven 2000; Wolchik 1993).⁸

A piaci diszkrimináció elmélete

Bár a „piaci diszkriminációról” szóló tézis a retraditionalizálási elmélettel harmonizáló következményeket valószínűsít, érvelése – a nemek szerepével kapcsolatos ideológiák és a kultúra helyett – a társadalom politikai és gazdasági szervezetében bekövetkező strukturális változásokra koncentrál, mint amely tényezők az átmenet gazdaságában a leginkább akadályozzák a nők munkapiaci részvételét. Konkrétan: az elmélet követői pontosan leírják azokat a csatornákat, amelyek közvetítésével a munkaerőpiac reformja és a jóléti állam átalakítása negatív hatást gyakorol a nők munkavállalási lehetőségeire. Ebben az esetben a piac *per se* okozza a nők elleni diszkriminációt, és ezért a posztkommunista országokban a kapitalista piac kialakulásával párhuzamosan növekszik a nőkkel szembeni diszkrimináció.

A piaci diszkrimináció elmélete szerint a szocialista jóléti állam eltűnésével együtt járó makrogazdasági változások egyszerűen nehezebbé tették a nők (és különösen a feleségek és anyák) számára, hogy biztos és állandó állásuk legyen. Ezek a változások magukban foglalják azoknak az államilag finanszírozott gyermekgondozási juttatásoknak a csökkentését vagy megszüntetését, amelyek a szocializmusban a dolgozó asszonyok számára olcsó gyermekgondozási lehetőségeket biztosítottak,⁹ a szülési szabadsággal járó juttatások megszüntetését vagy csökkentését, illetve a

szerepeiket úgy, hogy ezzel párhuzamosan képesek elkerülni a lefelé való mobilitást, és a szegénységet.

⁸ Bár a retraditionalizálódás elmélete szerint arra lehet számítani, hogy a nők vagy saját döntésük, vagy kényszer hatása alatt kilépnek a munkaerőből, a praktikus gazdasági megfontolások az első lehetőséget egyre valószínűtlenebbé teszik. A szocializmus idejében a teljes foglalkoztatottság követelménye azt jelentette, hogy az összes vagy a legtöbb család gyakorlatilag kétkeresős volt. Az átmenet időszaka alatt csak nőtt annak szükségessége, hogy két jövedelem álljon rendelkezésre. Ezért hacsak a családok nem hajlandók életszínvonaluk csökkentésére, vagy az általános bérstruktúra nem változik meg annyira gyökeresen ezekben az országokban, hogy a férfiak összk keresete megnöjön, nem valószínű, hogy a nők önszántukból otthagyják a munkát. A fentiekre alig lehet számítani: ezért valószínűbb az a hipotézis, hogy a munkaadók diszkriminációja, illetve az igazságtalan munkapiaci szabályok akarata ellenére szorítják ki a nőket a munkaerőből, és akaratuk ellenére tartják fenn ezt az állapotot.

⁹ Még azokban az országokban is, ahol továbbra is fizetnek családi pótlékot, a folyósított összegeket nem igazítják hozzá a megélhetési költségek alakulásához. Az eredmény pedig Zajicek (1995) szerint az, hogy előfordulhat az is, hogy egy gyermekre havonta féldolláros családi pótlék jut.

kötelezően előírt munkaidő-kedvezményeket,¹⁰ valamint az államilag fenntartott bölcsődék és óvodák számának jelentős csökkentését.¹¹ Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan megszűnik az államilag biztosított védetség és a diszkriminációellenes törvények végrehajtása, amelyet többek szerint az alkalmazás és elbocsátás területén a nemi diszkrimináció rendkívül erőteljes növekedése kísér, illetve a munkahelyi szexuális zaklatások eseteinek emelkedése (Goven 2000; Kotowska 1995; Zielinska 2000).¹²

A diszkriminációval kapcsolatban a megfigyelők utalnak arra, hogy mivel a munkaadók fokozott mértékben felelősek a szülési szabadság és a gyermekgondozási juttatások biztosításáért, és mivel az állam már nem gondoskodik a diszkriminációellenes törvények betartatásáról, a munkaadók komolyan ösztönözve vannak arra, hogy a hajadon gyermektelen nők és a férfiak javára diszkriminációt alkalmazzanak (Heinen 1995; Fuszara 2000; Kotowska 1995). Ez tehát azt jelenti, hogy a munkaerő-felvétel és az elbocsátások területén alkalmazott diszkrimináció nem feltétlenül a hagyományos ideológiák „visszatéréséből” fakad, hanem abból, hogy a szülőképes korú nők alkalmazásában rejlő pénzügyi kockázatot a munkaadók elfogadhatatlannak tartják, és ez különösképpen igaz a születőben lévő piacgazdaságban a túlélésért küzdő cégekre.¹³

Az átmenet stratégiai és a piaci diszkrimináció Lengyelországban és Magyarországon

Bár a piaci diszkrimináció elmélete összefüggést talál a piaci diszkrimináció és nemek munkaerőpiacon érvényesülő egyenlőtlensége között, az elmélet nem magyarázza meg, hogy a reform *stratégiája* és *időzítése* rövid és hosszú távon milyen hatással van a női munkanélküliségre. A piaci diszkrimináció teóriája gyakorlatilag az érett piacgazdaságban érvényesülő nemek közötti kapcsolatot írja le, és ezért nem képes megbízhatóan jelezni, hogy ezek a kapcsolatok hogyan alakulnak az átmenet társadalmában. Ebből a megközelítésből hiányzik tehát az az elméleti hid, amely összeköti a piaci diszkriminációs elmélet strukturális előrejelzéseit az átmenet országainak sajátos intézményi folyamataival. Ezért kiegészítjük ezt az elméletet azal, hogy kijelentjük: a két országban folytatott reformstratégia sajátosságai és üte-

¹⁰ Például Magyarországon 1996-ban eltörölték azt gyermekgondozási díjat (gyedet), amely előzőleg az anyák átlagkeresetének 75%-át jelentette a szülési szabadság (a szülést követő hat hónap) után a gyermek kétéves koráig. Szintén 1996-ban jövedelemteszteltté tették a gyest, amely előtte univerzális juttatás volt. A gyermekgondozási juttatások teljesebb áttekintéséhez ld. Haney-t (1997) és Goven-t (2000).

¹¹ Lengyelországban például 1989 és 1995 között a bölcsődék száma majdnem 60%-kal csökkent, míg az óvodáké 25%-kal (Kotowska 1995).

¹² Jelenleg sem a lengyel, sem a magyar törvények nem védik a nőket a szexuális zaklatástól.

¹³ Heinen (1995) kimutatja, hogy legalábbis Lengyelországban a munkaadók a nőket „kockázatos” és megbízhatatlan alkalmazottaknak tartják, mivel családi kötelességeik miatt gyakran hiányoznak a munkából. Heinen szerint kiváltképp igaz ez a fiatal, házas asszonyokra, akiknél nagy a „kockázata” annak, hogy terhesek lesznek.

me nagymértékben meg fogja határozni, hogy hatással lesz-e a dolgozó nőkre a piaci diszkrimináció, és ha igen, hogyan és mikor.

Említettük már, hogy bár Magyarország és Lengyelország 2000-re majdnem minden aggregált fejlettségi mérőszám tekintetében viszonylag egyenlő, ez a két nemzet valójában az átmenet nagyon is különböző stratégiáit járta be. Ezért az átmenet körülményeiből fakadó piaci diszkrimináció országspecifikus leírása különbségekre mutat rá Lengyelország és Magyarország között az alábbi területeken: (1) az átmenet indító stratégiája; (2) a kezdeti privatizációs lépések üteme és formája; (3) a szocialista jóléti rendszer reformjának időzítése. Feltételezésünk szerint ezek a különbségek a nők munkapiaci lehetőségei tekintetében Lengyelországban és Magyarországon eltérő következményekkel járnak.

Először is számos olyan szerző van, aki szerint Magyarország és Lengyelország – különösképp az átmenet legkorábbi szakaszában – eltérő reformstratégiát követett. Leginkább a közgazdászok beszéltek arról, hogy míg Lengyelország az átmenet elején radikális megközelítést, „sokkterápiát” követett, addig Magyarország a piaci reformok fokozatosságára építő módszert alkalmazott (Róna-Tas 1996; Duke–Grime 1994; Mizsei 1993; Kolodko 1997).¹⁴ Rögtön 1989 után a lengyel reformok célja az volt, hogy a rövidtávon valószínűsíthető kedvezőtlen társadalmi és gazdasági hatások ellenére gyorsan privatizáljanak. Sok Nyugaton tanult neoliberális kutató és tanácsadó, aki azt állította, hogy a gyors és átfogó átmenetstratégia az egyetlen útja a sikeres és „megfordíthatatlan” reformnak, a „sokkterápiás” megközelítés lelkes támogatója volt (Sachs 1990a; 1990b). Ezzel szemben a magyar reformerek a lassúbb ütemű privatizációt részesítették előnyben, annak érdekében, hogy a már meglévő intézményekre építhessenek, és ugyanakkor erős szociális védőhálót tartsanak fenn.¹⁵ Ezenkívül Magyarország és Lengyelország nemcsak a reform üteme, hanem a kezdeti privatizációk szempontjából is eltérő stratégiát követett. Míg Lengyelországban a kicsi és elnőiesedett tercier szektor privatizációjára koncentráltak, addig Magyarország kezdeti privatizációs programjában először a nagy, főleg férfiakat foglalkoztató vállalatokat célozta meg (Duke–Grime 1994). Végül, míg

¹⁴ Óvatossággal használjuk a „sokkterápia” és „fokozatosság” fogalmait. Bár ezeket a kifejezéseket gyakran alkalmazzák Magyarország és Lengyelország összehasonlítására, ezekben a kategóriákban mintha túlhangsúlyozott lenne a két átmenet közötti különbség. A magyar és lengyel reformfolyamatok időzítésében és stratégiájában azonban voltak különbségek, és tanulmányunkban épp ezekkel kívánunk foglalkozni.

¹⁵ A kezdeti stratégiában fennálló eltérés egy részét a Magyarország és Lengyelország közötti különbségek magyarázzák, amelyek az 1989 előtti időkre nyúlnak vissza. Például az 1980-as években Magyarországnak a piacorientált szocializmussal történő kísérletezései elvezettek ahhoz, hogy kialakult a piacgazdaság számos intézménye és gyakorlata. 1989-re Magyarország már egy viszonylag fejlett kisvállalkozói szektorral rendelkezett, különösen a szolgáltatások területén. Duke és Grime (1994) szerint ez a példa nélkül álló örökség lehetővé tette Magyarország számára, hogy késleltesse a kisméretű üzemek gyors privatizációját, és a nagy méretű privatizációs ügyletekre koncentráljon. Ezzel szemben Lengyelországnak 1989 előtt nem volt a magyarországihoz hasonlítható kisvállalkozói szektora, és – közvetlenül a szocializmus összeomlása után – ez motiválta a kisvállalkozások gyors privatizálását (Brada 1996). Vö. Mizsei (1993), aki ismerteti, hogy milyen politikai és gazdasági motívumai voltak a Magyarország által alkalmazott fokozatos megközelítésnek. Az a tény, hogy – Magyarországgal ellentétben – Lengyelország radikális reformokat tudott végrehajtani, feltehetőleg azzal is összefügg, hogy az 1989 után létrejött Szolidaritás-kormány széleskörű támogatottságot élvezett (Gomulka 1993; Duke–Grime 1994; Mizsei 1993; Róna-Tas 1996).

Lengyelország a szocialista jóléti rendszerben már 1990–1991-ben jelentős reformokat hajtott végre, Magyarország a jóléti rendszer jelentős reformját az 1994. évi választás utáni időre halasztotta.¹⁶

Lengyelország radikális reformja masszív gazdasági visszaeséshez, hiperinflációhoz és a munkanélküliség és a szegénység addig még sohasem látott megemelkedéséhez vezetett.¹⁷ Az átfogó reformstratégia részeként a lengyel reformerek számos olyan, korábban az állam által biztosított intézkedést is visszavontak, amely a gyenge pozícióval rendelkező munkásokat, ideértve a feleségeket, anyákat és a szakképzetlen, alacsony iskolázottságú személyeket, védte. Míg például a szülési, illetve gyermeknevelési szabadságon lévők állása korábban védett volt, az átalakulóban lévő üzemeknek nem kellett elismerniük ezt a védelmet.¹⁸ Ennek következtében az 1990-es években a szülési szabadságon lévő (vagyis kisgyermeket gondozó) nőket bocsátották el először.¹⁹ Ezenkívül a gyors reform azt jelentette, hogy már a kezdetekben meghatározták, hogy kik a „nem produktív” munkások, majd megszüadáltak tőlük. Nem meglepő, hogy ezek a munkások gyakran fiatal, házasszonyok voltak (akik teherbe eshettek, és így kiléphettek a munkaerőből), illetve képzetlen (kiváltképp női) fizikai munkások (Fuszara 2000).

Párhuzamosan azzal, hogy Lengyelország a gazdasági szférában viszonylag radikális reformokat hajtott végre, az állam a piaci reform átfogó célkitűzésének részeként a szocialista jóléti állam egyes alkotórészeit is lebontotta. Így például már 1991-ben bizonyos feltételekkel járt csak a gyermeknevelési segély, jöllehet korábban az állam ezt a segílyt minden kisgyermekkel rendelkező család részére alanyi jogon juttatta. Ráadásul az intézményes gyermekgondozás pénzügyi terhét, amelyet korábban a központi kormány garantált és fizetett, az államigazgatás alacsonyabb szintére, a helyi önkormányzatokra terheltek, amely hamarjában díjakat kezdett el kérni az intézményekbe való bejutásért (Kotowska 1995). 1991-ben az átlagos gyermekgondozási intézményekben kért díj a lengyelországi havi átlagjövedelem egyharmadát tette ki (USAID 1991). Valószínűsíteni lehetett, hogy a nők bizonyos

¹⁶ Magyarország megkéséett reformjaival kapcsolatban Mizsei (1994) kifejti, hogy 1989 és 1994 között a kormány a szociálpolitikai rendszerben „egyetlenegy lényeges strukturális” reformot sem hajtott végre (155. o.). Sőt a parlament által elfogadott 1995–1996. évi reformprogramokig a magyar szociálpolitika továbbvitte azt a szocialista hagyományt, hogy az ellátások mindenkre kiterjednek, továbbá hogy a szociálpolitika teljes egészében a központi költségvetés része (Goven 2000).

¹⁷ 1989-ben a hivatalos statisztika szerint a munkanélküliség 1% alatt volt. 1992-re több mint 2,3 millió embert érintett Lengyelországban (Duke–Grime 1994). Ezenkívül a Világbank egyik felmérése szerint a szegénység több mint megháromszorozódott 1989 és 1993 között, míg Magyarországon ugyanebben az időszakban csak minimális mértékben nőtt a szegénység (Milanovic 1994).

¹⁸ Az 1990. évi munkavállalói jogszabályok módosítása megszüntette a születési szabadságon lévő nők állásának védettséget az olyan cégekben, amelyeket felszámoltak, illetve amelyek csődöt jelentettek. Mivel ez a meghatározás az 1990-es évek elején óriási számú lengyel vállalatra volt érvényes, ennek roppant nagy hatása volt az anyák munkaerő-piaci részvételére (Bryant–Mokrzycki 1994).

¹⁹ Ezt a trendet alátámasztotta Fodor (1996) is, aki azt találta, hogy azok a lengyel asszonyok, akik 1988-ban születési szabadságon voltak, sokkal nagyobb valószínűséggel lettek 1993-ban munkanélküliek, mint azok a férfiak és nők, akik 1988-ban nem voltak születési szabadságon. A magyarországi fiatal gyermekes anyáknak 1993-ban nem kellett ilyen büntetéssel szembenéznük. Ezzel kapcsolatban lásd Fuszara (2000) írását, amely leírja azokat az egyre szaporodó akadályokat, amelyek hátráltatják az asszonyok folyamatosan fenntartható alkalmazását.

csoportjait a kezdeti privatizációs lépések több okból is aránytalanul nagymértékben érintik. Először is arra lehetett számítani, hogy az elbocsátások és a korai nyugdíjazás már a privatizáció elején sokkal inkább fogja érinteni a nőket, egyszerűen azért, mert ezen a területen aránytalanul nagy számban dolgoztak nők. Míg Magyarország a kisebb nagyságú társaságok, üzletek privatizációját és azzal kapcsolatos politikákat és gyakorlatot már 1980-ban elindította, Lengyelország a reform legelején kevés vagy semekkora tapasztalattal és felkészülés nélkül ugrott bele ebbe a folyamatba. Így Magyarország már az induláskor a többi posztoszocialista országnál viszonylag stabilabb pozícióban volt ahhoz, hogy súlyos munkaerő-piaci megrázkódtatások nélkül hajtsa végre privatizációs programját. Ezzel szemben a lengyelországi kisvállalkozások a privatizáció kezdeti szakaszában megtörténő gyors átszervezése valószínűsítette, hogy sok asszony ki fog szorulni a munkaerőből munkanélküliség vagy korai nyugdíjazás miatt.

Azt is látni kell, hogy a kisvállalkozásoknál a legkevésbé valószínű, hogy képesek nagyvonalú anyasági szabadságot biztosítani alkalmazottaik számára, hiszen ezek a cégek a nagyobb társaságokhoz képest nagyon kevés alkalmazottat foglalkoztatnak, és nagyon alacsony az árbevételük. Így az ilyen cégeknél dolgozó nőket sújtja leginkább, ha az állam megszünteti a jövedelemtámogatást és azt, hogy jogi eszközökkel betartassa a gyermekgondozással együtt járó juttatásokat, illetve ezek a nőknél a legvalószínűbb, hogy a munkaadók aktív diszkriminációjának célpontjaivá válnak. Ezenkívül a kisvállalkozói szférában működő társaságok ellenőrzése és szabályozása a legnehezebb, és ez különösképp igaz az átmenet társadalmaira, ahol nem valószínű, hogy kellő mértékben kialakult a megbízható jogi rendszer és intézményi keret a magánszektor munkavállalóinak megvédésére. A kisvállalkozások a nagyobb méretű társaságokhoz képest közismerten rosszak, ha az egészségügyi ellátásról és egyéb munkavállalói juttatásokról, illetve a diszkriminációt korlátozó előírások érvényesítéséről van szó. Tehát nemcsak arra lehetett számítani, hogy a lengyel privatizáció a nőket aránytalanul nagy számban taszítja a munkanélküliségbe, hanem arra is, hogy a családdal, illetve gyermekkel rendelkező női munkavállalók számára hosszú távon roppant nehéznek bizonyul megtartani állásukat.

Végül pedig valószínűsíthető, hogy a lengyelországi reform időzítése és stratégiája azért gyakorolnak olyan kedvezőtlen hatást a nőkre, mert a munkanélküliek számára a munkaerőpiacra történő visszatérés iszonyúan nehéz (Kotowska 1995; Heinen 1995). Rögtön a lengyelországi „sokkterápia” bevezetése után a munkanélküliségi ráták drámaian megnöttek. A mélyreható átalakítás egy méretében összehasonlítható munkaerőpiacot eredményezett, amelyben az új gazdaság körülményei közt az iskolázottság, a szakmai jártasság, a vélt megbízhatóság és rugalmasság rendkívül fontossá vált ahhoz, hogy az egyén álláshoz tudjon jutni, és azt meg tudja tartani. Leginkább az átmenet legkorábbi szakaszairól mondható el: ha valaki munkanélkülivé lett, akkor – főleg a nők bizonyos csoportjai, konkrétan a házasság és gyermekes asszonyok, valamint a szakképzetlen és iskolázatlan nők számára – a munkaerőpiacra való visszatérés roppant nehéznek bizonyult.

Figyelembe véve, hogy a munkaadók nyilvánvaló törvénysértéseitől eltekintve az esetek dokumentálása, a vádemelés és a büntetés kiszabása nagy nehézségekbe ütközik, továbbá, hogy a nők mindkét országban nagyon vonakodnak attól, hogy hivatalosan bejelentsek az ilyen törvénysértéseket, a munkaadók könnyen alkalmaz-

hatnak hátrányos megkülönböztetést, és nem kell tartaniuk a büntetéstől. Lengyelországban például a becslések szerint a munkanélküli nők átlagban kétszer kevesebb állást kapnak, mint a munkanélküli férfiak (Titkow 1994). Az USAID jelentése rámutat arra, hogy már 1991-ben minden egyes, nők számára tett állásajánlatra 74 munkanélküli nő jutott, míg minden egyes, férfiak tett állásajánlatra 20 állástalan férfi jutott (USAID 1991). Ennek következtében az asszonyoknál nemcsak hogy fennállt a valószínűsége, hogy már az átmenet legkorábbi szakaszában kilépjenek a munkaerőpiacról, hanem annak is kis esélye volt, hogy visszatérhessenek oda, még szerény gazdasági növekedés bekövetkezése után is.

Lengyelországban 1993-ban a munkaerőpiac leginkább állami védelemre szoruló szereplőinek komoly akadályokkal kellett szembenéznük, ha tartós állást akartak maguknak. Ezzel szemben Magyarországon – főleg a politika stratégiai megfontolásai okán – nagyjából és egészében az 1990-es évek közepéig halasztották el. 1995–1996-ig, tehát a rendszerváltást követő második választások utáni évig, az állam továbbra is viszonylag bőkezű és általános társadalmi juttatásokat adott, késleltette a privatizációs program bizonyos vonatkozásait, és halogatta a munkaerő nagyobb mértékű karcsúsítását. Így a magyar nők – lengyel társaikkal ellentétben – egy darabig erős pozíciókat tudtak biztosítani maguknak a munkaerőpiacon, mert a szocializmus alatt létrejött, minden dolgozó állását és védelmét szolgáló intézkedések továbbra is megmaradtak. Ráadásul, mivel Magyarország volt a legsikeresebb a gyáripari szektor állami vállalatainak privatizálásban, a nőket kevésbé érintették a korai elbocsátások és a strukturális munkanélküliség. Végül mivel a szolgáltató szektor kisméretű és leginkább nőket foglalkoztató vállalatait késleltetve érintette a reform, ez lehetővé tette a nők számára, hogy megtartsák állásukat, szert tegyenek az újonnan kialakuló gazdaság megkövetelte jártasságokra és tapasztalatokra, és – ami a legfontosabb – hogy elkerüljék a korai elbocsátást és ami azzal jár: hogy a munkahelyre való visszatérésre kicsi vagy semmi reményük se legyen.

Az elméletek áttekintése

Összefoglalva elmondható, hogy az eddigi elméletek nem vették figyelembe a strukturális tényezők, intézményi adottságok és kulturális tényezők együttes hatását, amelyeknek eredményeképp különféle munkaerő-piaci feltételek alakultak ki az átmenet társadalmában. Fodor átértékelődő erőforrásokról szóló elmélete csak ideiglenes érvényű magyarázatot ad a nőknek az *átmenet kezdeti időszakában* tapasztalt munkaerő-piaci részvételéről. Mivel Fodor csak szűk értelemben vett strukturális és rövid időtartamra érvényes magyarázatokat ad, elmélete elégtelennek bizonyul a foglalkoztatás nemi különbségeinek magyarázatához az új és megszilárduló társadalmi berendezkedésben. A piaci diszkrimináció elmélete tartalmaz ugyan néhány jó meglátást a dolgozó nők fejlett piacgazdaságban kialakuló helyzetéről, de nem veszi figyelembe, hogy ezt az átmenet egyes társadalmainak egyedi intézményi sajátosságai és változásai hogyan befolyásolhatják. Végül a retradicionalizálódás elmélete jelentős kulturális szemponttal gazdagítja a téma irodalmát, ám mégsem vesz tudomásul nyilvánvaló strukturális erőket, és nem tud egyetlen olyan konkrét mechanizmusra sem rávilágítani, amelyik az általa előre jelzett fejlemények oka lehet. A

témáról szóló irodalomhoz az eddig még hiányzó szervezeti alkalmazkodás elméletével szeretnénk hozzájárulni, amely a férfiak és nők munkaerő-piaci részvételének alakulásával kapcsolatban az átmenet reformstratégiáinak jelentőségét hangsúlyozza. Röviden megfogalmazva a szerzők célja az, hogy az átmenet társadalmában kialakuló női foglalkoztatási modellek olyan, szintézisre törekvő elméletét alakítsa ki, amelyik figyelembe veszi a strukturális adottságokat, a kultúra alakulását és az intézményi folyamatokat.

Feltételezésünk szerint az 1989 és 1993 közötti rövid időszakban a lengyel nők – főleg a feleségek, anyák és alacsony iskolázottságú és képzetlen női dolgozók – egyszerűen elvesztették lábuk alól a talajt, s oly nagymértékben, ahogy ez magyarországi társaikra nem volt jellemző. Nagyrészt a lengyel reform üteme és kezdeti lépései következtében a feleségeket és anyákat kiszorították a munkaerőpiacról, és a munkanélkülivé lett nők számára nagyon nehéz, sőt lehetetlen lett a munkaerőpiacra való visszatérés. Ezzel szemben Magyarországon a nőknek volt egypár évük ahhoz, hogy adaptálódjanak az újonnan kialakuló gazdasághoz. A nők számára ezek az évek egyfajta ütközési zónaként szolgáltak a piaci reform legkeményebb hatásaival, konkrétan a szociális juttatások gyors eltűnésével, a biztos állások megszűnésével és a „nem produktív” személyek munkaerőből való eltávolításával szemben. Hipotéziseinket kiegészítve nemcsak azt feltételezzük, hogy Lengyelországban a munkanélküliek többsége nő, hanem azt is, hogy ennek a munkanélküliségnek a következményei lényegesen súlyosabbak a nők, mint a férfiak számára.

A piaci diszkrimináció és a retradicionizáció elméletéből egyes elemeket átelve valószínűsítjük, hogy 1993-ban a lengyel nők nagyobb valószínűséggel lettek munkanélküliek, mint a férfiak, de ez nem szükségképpen igaz a magyarországi nőkre. A női foglalkoztatás két ország közötti különbsége egyfelől abból fakad, hogy az átmenet időszakában a katolikus egyház erősebb pozíciókkal rendelkezett Lengyelországban, mint Magyarországon, másfelől pedig abból, hogy Lengyelországban Magyarországhoz képest sokkal radikálisabb és gyorsabb ütemű volt a reform. Továbbá, annak következtében, hogy a „nőbarát” juttatásokat Lengyelországban az átmenet legelején rögtön megszüntették, azt valószínűsítjük, hogy a női munkavállalásban már 1993-ra érvényesül a házassági állapot és a gyermeknevelés „megbüntetése”, amelynek következtében – kiváltképp az alacsony iskolázottságú – házassági és gyermekes nők esetében lényegesen valószínűbb lesz a munkanélküliség.

Arra számítunk, hogy 2000-ben a nők fent leírt hátrányos helyzete továbbra is fennáll, sőt rosszabbodik. Mint azt a fentiek során említettük, az, hogy az átmenet kezdetén a nők hirtelen és tömegesen kikerültek a munkaerőpiacról, valószínűleg hosszú távú körülményekkel jár, ideértve azt is, hogy a hosszú ideig tartó munkanélküliség feminizálódik. Ezzel szemben Magyarországra vonatkozóan azt feltételezzük, hogy – bár a kezdetekben késlekedés mutatkozott – a neoliberális reformok számára elegendő idő állt rendelkezésre, hogy megszilárduljanak, és ezért a magyar nők foglalkoztatási arányai is csökkenni fognak, bár nem annyira, mint a lengyel nők esetében.

Adatok és módszerek

Adataink forrása

Adataink két Közép- és Kelet-Európában folytatott felmérésből származnak: az első, 1993. évi felmérés címe *A társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után*, a második, 2000. évi felmérése pedig *A szegénység és a társadalomszerkezet az átmenet országában*. Az 1993. évi adatbázisból – amely Magyarország esetében egy 4221 háztartást tartalmazó, míg Lengyelország esetében egy 3250 háztartást tartalmazó, országos reprezentatív minta volt – az egyéni szintű adatokat használtuk. A 2000. évi adatbázisból Magyarország esetében egy 1021 háztartást tartalmazó országos reprezentatív minta, valamint egy 447 cigány háztartást tartalmazó almintá egyéni szintű adatait használjuk, míg Lengyelország esetében az országos minta 1015 háztartást foglalt magában, s volt egy 501 szegény háztartást tartalmazó almintá. Ez a két adatsor együttesen megismételhetetlen lehetőséget biztosít számunkra, hogy a fent említett, egymással versengő, az átmenet munkaerőpiacainak nemi egyenlőtlenségéről szóló tézisek között országokat és időpontokat összehasonlítva igazságot tehessünk.

Módszerek és elemzési stratégiák

A különféle leíró elemzéseken kívül többváltozós logisztikus regresszioelemzéssel vizsgáljuk meg azokat a tényezőket, amelyek Magyarországon és Lengyelországban 1993-ban és 2000-ben munkanélküliséghez vezettek. A logisztikus regressziós modellekhez használt mintánkba azok a személyek kerültek be, akik aktuálisan jelen vannak a munkaerőpiacon (tehát dolgoznak, szülési szabadságon vannak vagy munkanélküliek) és a 20–59 éves csoportba tartoznak. E kikötések után Magyarországról 1993-ból 2857 és 2000-ből 617 megfigyelésünk van, míg Lengyelországról 1993-ból 2380 és 2000-ből 773.

A függő változó

A 1a. és 1b. táblázat mindkét országra és mindkét időpontra bemutatja a modellekben szereplő változók megoszlását. Mindkét évre vonatkozóan függő változónkat 1-gyel kódoltuk, ha a válaszoló jelenlegi fő tevékenységéről szólva azt mondta, hogy „munkanélküli”, vagy ha – ezen felül – egy külön kérdésre válaszolva arról számolt be, hogy nem dolgozik, hanem „munkát keres”. Azok a válaszadók, akik akár dolgoztak, akár szülési szabadságon voltak, 0 kódot kaptak.

Ia táblázat**A változók megoszlásai a modellekben – Magyarország és Lengyelország, 1993.****A lakosságot reprezentáló országos minta**

	Magyarország			Lengyelország		
	Összesen	Nők	Férfiak	Összesen	Nők	Férfiak
Munkanélküli	13,10	16,20	9,90	11,50	12,30	10,80
<i>Demográfiai jellegzetességek</i>						
Kor (átlag)	39,30	39,50	39,10	38,30	38,40	38,30
Vidéki lakóhely	39,16	38,20	40,00	42,70	41,80	43,80
Nő	51,29	-	-	51,07	-	-
<i>Háztartási státusz</i>						
Házass	75,15	75,00	75,39	75,88	77,08	74,62
Házastársa foglalkoztatott	49,22	51,83	46,47	51,07	57,16	44,71
Fiatalkorú gyermek a háztartásban	20,42	20,49	20,35	27,76	29,11	26,36
<i>Iskolázottság</i>						
Egyetem	14,81	14,91	14,71	17,71	19,64	15,69
Gimnázium	13,55	17,20	9,73	10,95	14,03	7,74
Szakközépiskola	15,78	15,02	16,59	19,45	21,04	17,78
Szakképzőiskola	27,60	19,15	36,46	28,28	21,51	35,36
Általános iskola vagy kevesebb	28,25	33,73	22,51	23,61	23,78	23,44
<i>Legutolsó állás</i>						
Részmunkaidős állás	2,75	3,54	1,92	4,05	4,80	3,27
Önfoglalkoztatott	9,23	6,20	12,42	18,24	14,86	21,77
<i>Legutolsó munkahely szektora</i>						
Mezőgazdaság	12,52	9,58	15,63	15,07	14,79	15,37
Ipar	43,88	35,94	52,24	39,09	27,05	51,67
Kereskedelem	12,21	15,95	8,28	12,18	16,39	7,79
Szolgáltatás	26,07	33,61	18,13	27,29	35,71	18,50
Egyéb	1,82	0,89	2,80	1,91	0,87	2,99
N	2863	1402	1461	2380	1149	1231

1b táblázat

A változók megoszlásai a modellekben – Magyarország és Lengyelország, 2000.
A lakosságot reprezentáló országos minta

	Magyarország			Lengyelország		
	Összesen	Nők	Férfiak	Összesen	Nők	Férfiak
Munkanélküli	13,30	10,55	15,48	24,42	31,82	15,38
<i>Demográfiai jellegzetességek</i>						
Kor (átlag)	39,30	39,70	39,00	38,80	38,90	38,70
Vidéki lakóhely	34,73	32,06	37,46	30,51	30,81	30,07
Nő	50,64	-	-	59,50	-	-
<i>Háztartási státusz</i>						
Házas	68,65	70,79	66,45	70,31	71,49	68,58
Házastársa foglalkoztatott	45,98	46,35	45,60	45,69	46,21	44,93
Fiatal gyermek a háztartásban	18,81	17,78	19,87	22,39	25,06	20,95
<i>Iskolázottság</i>						
Egyetem	15,27	16,51	14,01	10,81	11,72	9,46
Középiskola	30,54	32,38	28,66	35,97	40,69	29,00
Szakmunkásképző	32,64	25,71	39,74	32,83	25,98	42,91
Általános iskola vagy kevesebb	21,55	25,39	17,95	20,39	21,61	18,58
<i>Legutolsó állás</i>						
Részmunkaidős állás	23,79	20,63	27,04	14,91	14,48	15,54
Önfoglalkoztatott	10,29	6,67	14,01	11,49	9,66	14,19
<i>Legutolsó munkahely szektora</i>						
Mezőgazdaság	8,52	5,40	11,73	10,81	11,03	10,47
Ipar	31,51	23,81	39,41	23,12	15,17	34,8
Kereskedelem	12,86	18,10	7,49	13,68	17,01	8,78
Szolgáltatás	35,69	41,90	29,32	29,96	33,56	24,66
Egyéb	5,47	4,44	6,51	9,30	7,82	11,49
N	622	315	307	731	435	296

Független változók

Az elemzésünk szempontjából fontos változókat megközelítőleg az alábbiak szerint lehet csoportosítani: (1) demográfiai információk; (2) családi kötelezettségek; (3) iskolázottság és képzettség; (4) a legutolsó állás jellegzetességei. A demográfiai információk közül elemzésünket a válaszoló neme érinti: a nőket 1-gyel, a férfiakat 0-val kódoltuk. A családi feladatokkal kapcsolatos, tanulmányunk szempontjából fontos változók közé tartozik a családi állapot, valamint az, hogy nevelnek-e a háztartásban kiskorú gyermeket. A válaszolók 1-es kódot kapnak, ha házas családi állapotúak, és 0-t, ha nem azok. Az elváltakra, a különélőkre, az özvegyekre, az egyedülállókra, az életetársi kapcsolatban élőkre stb. *dummy* változókat hoztunk

létre, hogy ellenőrizzük a családi állapot különféle kategóriáinak megkülönböztető hatását, de e kategóriák mentén nem találtunk semmiféle jelentős eltérést. Ezért az ennél egyszerűbb, dichotóm osztályozásnál maradtunk. A gyermekekkel járó terhek hatásának vizsgálata érdekében azok, akiknek háztartásában volt hat évesnél fiatalabb gyermek, 1-es kódot kaptak, míg azok, akiknek nem, 0-s kódot. Azért választottuk a hatéves korhatárt választóvonalnak, mert a gyermekek hat éves korukban kezdik el az iskolát, és ekkor már kevésbé akadályozzák az anyákat az álláskeresésben.²⁰ Annak érdekében, hogy tesztelni tudjuk, hogy a fiatal gyermek nevelése és a családi állapot milyen eltérő hatással van a férfiak és nők munkanélküliségére, két interakciós változót vezetünk be: az egyik a nők és a fiatalok gyermekek kapcsolatát jelzi, a másik pedig a nők és a családi állapot kapcsolatát.

Az iskolázottságot egy sor *dummy* változóval kódoltuk: 1993-ra vonatkozóan öt kategóriával, 2000-re pedig négygel. Az eltérést az okozza, hogy a két időpontban nem azonos módon volt feltéve a kérdés az iskolázottsági eredményekről. A referenciacsoportot mindkét évben az általános iskolai végzettséggel vagy annál kevessebbel rendelkezők képezik. 1993-ban az összehasonlítás kategóriái az egyetemi, a középiskolai, a középfokú technikumi és a szakmunkásképzős végzettség, míg 2000-ben az egyetemi, a középiskolai és az ipari tanuló végzettség.

A megkérdezett legfrissebb állásával kapcsolatos releváns kategóriák: az alkalmazás típusa, a főállású vagy részmunkaidős alkalmazotti státus, valamint az, hogy az adott állás a gazdaság melyik területéhez tartozik. Az alkalmazás típusával kapcsolatban azok a válaszolók, akik arról számolnak be, hogy utolsó vagy jelenlegi állásukban önfoglalkoztatók, az 1-es kódot kapták, míg azok, akik más alkalmazásról számoltak be, a 0-t. Az alkalmazás státusával kapcsolatban azok, akik részállásban dolgoztak az utolsó vagy jelenlegi munkahelyükön, 1-es kódot kaptak, míg azok, akik teljes állásúak voltak, 0-s kódot kaptak. A tevékenységi területet öt *dummy* változóval jelezzük: ipar, mezőgazdaság, szolgáltató szektor, kereskedelem és egyéb. A modellekből kihagyjuk a referenciacsoportot, tehát azokat, akik az iparban vannak alkalmazva.²¹

Kontrollváltozók

Néhány, modelljeinkbe bevont változó nem bír jelentős szereppel elméleti okfejtésünk szempontjából, de kontroll céljából mégis igénybe vettük. Először is, a 2000. évi modellek tartalmazznak egy *dummy* jelzőváltozót, amely a szegény almlinta válszadónak ellenőrzését szolgálja. A demográfiai változók között szerepeltetjük az életkort és a vidéki lakóhelyet. Az életkort az évekkel kódoljuk, és ez egyben meg-

²⁰ *Dummy* változót használunk a folyamatos változó helyett, mert az utóbbi nem eredményez semmilyen szignifikáns hatást a modellekben. Ez jelzi: bár a gyermekek jelenléte egy családban jelenős mértékben befolyásolja a munkanélküliség valószínűségét, a gyermekszám növekedésével a hatás nem nő.

²¹ Bár az alkalmazás változói távolról sem ideálisak, reményeink szerint valamennyire mégis megértjük, hogy a bizonyos tevékenységterületeken és foglalkozásokban szerzett tapasztalatok hogyan járulnak hozzá ahhoz, hogy az egyént megvédjék a munkanélküliségtől. Ez a változó jelzi számunkra, hogy a vizsgálat időpontjában legutolsó munkahelyének jellegzetességei hozzájárultak ahhoz, hogy a válaszadót megvédjék a munkanélküliségtől. Ez volt pontosan az a változó, amelyet Fodor Éva alkalmazott a nemi hovatartozásról és munkanélküliségről szóló, 1996. évi cikkében, amely ugyanerre az adatbázisra épített.

közelítő módon segíti kifejezni a munkatapasztalatot is. A nem lineáris hatásokat úgy tesztljük le, hogy az összes modellbe beiktatunk egy olyan terminust, amely az életkort tartalmazza négyzetre emelve. Sok elmélet érvelése szerint a munkanélküliség jelentette válság kialakulásakor először általában a fiatal és az idős munkavállalókat bocsátják el. Végül azok a válaszolók, akik falusi lakhelyet jelöltek meg, 1-es kódot kaptak, míg azok, akik városi területeken laktak, 0-t.

Eredmények

Összefoglaló adatok a munkanélküliségről

Nem lehet meglepődni azon, hogy a teljes foglalkoztatást biztosító államszocialista politika megszüntetésével az állással rendelkezők száma jelentős mértékben csökkent, és az átmenet összes társadalmában meredeken nőtt a munkanélküliség aránya 1988 után. Így, mint azt a 2. táblázat is mutatja, 1988 és 1993 között Lengyelországban a munkanélküliségi ráta 0,45 százalékról 13,1 százalékra, Magyarországon pedig 0,35-ről 11,5 százalékra nőtt.

2. táblázat

Munkanélküliségi ráták 1988-ban, 1993-ban és 2000-ben (%)

	Magyarország	Lengyelország
1988	0,35	0,45
1993	11,5	13,1
2000	12,2	24,4

1993 és 2000 között a lengyel munkaerőpiac jelentős romlása figyelhető meg, mivel az amúgy is magas 13,1 százalékos munkanélküliség 24,4 százalékra nőtt. A meglehetősen magasnak mondható magyarországi arányokban nincs lényeges változás, az értékek mindkét időpontban 12 százalék körüliek. Elmondható tehát, hogy a munkanélküliség általános lengyelországi adatai egyre romló munkaerő-piaci helyzetre utalnak, míg a magyarországi adatok arról tanúskodnak, hogy az ország munkaerőpiaca lassan ugyan, de egy viszonylagos piaci egyensúly állapota irányában mozdult el.

Mi a helyzet a munkanélküliségi arányok nemek szerinti különbségével? Az 1993. évi és 2000. évi adatokra számolt logisztikus regresszióelemzés adatait 3. és 4. táblázat, valamint az 5. és 6. táblázat tartalmazza. Az 1. és 2. modell mindkét évben azonos, míg a 3. modell országspecifikusan alakul. Az 1. modell a teljes modellt tartalmazza, tehát azt, amelyik az összes fentiekben tárgyalt változót tartalmazza. A 2. modell azokat a változókat tartalmazza, amelyek vagy Lengyelországban, vagy Magyarországon szignifikánsnak bizonyulnak, míg a 3. modell az a végleges modellünk, amelyik azokat a változókat (vagy a változók azon csoportjait) tartalmazza, amelyek mindkét országban szignifikánsak.

3. táblázat

A munkanélküliség és a kiválasztott független változók logisztikus regressziós együtthatói a 20–59 évesekre – Magyarország, 1993

Független változók	Teljes	Csökkentett	Országspecifikus
	1. modell	2. modell	3. modell
Kor	0,077 (0,045)	0,075 (0,045)	0,071 (0,044)
Kor négyzetre emelve	-0,001 (0,001)	-0,001 (0,001)	-0,001 (0,001)
Vidéki lakóhely	-0,022 (0,123)	-	-
Nő	-0,424 (0,242)	-0,424 (0,241)	-0,330* (0,134)
Házass	-0,248 (0,210)	-0,248 (0,210)	-
Házass * nő	0,189 (0,278)	0,194 (0,278)	-
Házastársa foglalkoztatott	-0,477*** (0,146)	-0,477*** (0,146)	-0,558*** (0,122)
Fiatalkorú gyermek a háztartásban	0,144 (0,196)	0,143 (0,195)	-
Fiatalkorú gyermek * nő	-0,214 (0,295)	-0,213 (0,295)	-
<i>Iskolázottság (ref.: által. isk. vagy kevesebb)</i>			
Egyetem	-1,348*** (0,272)	-1,342*** (0,268)	-1,339*** (0,268)
Gimnázium	-0,286 (0,197)	-0,278 (0,194)	-0,267 (0,194)
Szakközépiskola	-0,584** (0,191)	-0,585** (0,189)	-0,582** (0,188)
Szakképzőiskola	-0,342* (0,147)	-0,342* (0,147)	-0,336* (0,146)
<i>Legutolsó állás</i>			
Részmunkaidős állás	0,198 (0,348)	-	-
Önfoglalkoztatott	-0,691** (0,231)	-0,680** (0,229)	-0,689** (0,229)
<i>Legutolsó munkahelye szektora (ref.: ipar)</i>			
Mezőgazdaság	0,474** (0,157)	0,471** (0,155)	0,475** (0,154)
Szolgáltatás	-0,567 (0,230)	-0,564* (0,229)	-0,554* (0,229)
Szolgáltatás * nő	-0,916* (0,361)	-0,921* (0,361)	-0,923** (0,360)
Kereskedelem	-0,050 (0,181)	-0,047 (0,181)	-0,044 (0,180)
Egyéb	-2,323* (1,016)	-2,321* (1,016)	-2,293* (1,015)
Konstans	-1,994* (0,813)	-1,975* (0,811)	-1,965* (0,795)
Chi-négyzet	1007,129***	1007,307***	1008,121***
Szabadságfok	20	18	14

Megjegyzés: A zárójelben lévő számok a standard hibák. Az 1-3. modell között nem mindig szignifikáns a chi-négyzet változása. p < 0,05 ** p < 0,01 ***p < 0,001

4. táblázat

A munkanélküliség és a kiválasztott független változók logisztikus regressziós együtthatói a 20–59 évesekre – Lengyelország, 1993

Független változók	Teljes	Csökkentett	Országspecifikus
	1. modell	2. modell	3. modell
Kor	-0,063 (0,050)	-0,064 (0,050)	-0,069 (0,050)
Kor négyzetre emelve	0,000 (0,001)	0,000 (0,001)	0,000 (0,001)
Vidéki lakhely	-0,095 (0,146)	- -	- -
Nő	-0,368 (0,269)	-0,462 (0,259)	-0,462 (0,259)
Házass	-0,409 (0,239)	-0,408 (0,239)	-0,509* (0,220)
Házass * nő	0,732* (0,310)	0,729* (0,309)	0,710* (0,308)
Házastársa foglalkoztatott	-0,189 (0,175)	-0,185 (0,175)	- -
Fiatal gyermek a háztartásban	-0,849*** (0,261)	-0,859*** (0,261)	-0,833*** (0,260)
Fiatal gyermek * nő	1,003** (0,327)	1,006** (0,327)	0,957** (0,324)
<i>Iskolázottság (ref.: átl. isk. vagy kevesebb)</i>			
Egyetem	-0,990*** (0,267)	-0,983*** (0,263)	-1,002*** (0,262)
Gimnázium	-0,225 (0,249)	-0,214 (0,248)	-0,235 (0,247)
Szakközépiskola	-0,679** (0,230)	-0,674** (0,228)	-0,694** (0,227)
Szaktanulmányok	-0,110 (0,192)	-0,111 (0,191)	-0,123 (0,191)
<i>Legutolsó állása</i>			
Részmunkaidős állás	-0,126 (0,356)	- -	- -
Önfoglalkoztatott	-1,013*** (0,257)	-1,000*** (0,257)	-1,003*** (0,257)
<i>Legutolsó munkahelye szektora (ref.: ipar)</i>			
Mezőgazdaság	-0,703* (0,280)	-0,740** (0,273)	-0,752** (0,274)
Szolgáltatás	-0,266 (0,271)	-0,552** (0,183)	-0,555** (0,183)
Szolgáltatás * nő	-0,451 (0,340)	- -	- -
Kereskedelem	-0,121 (0,207)	0,159 (0,205)	0,151 (0,205)
Egyéb	-0,873 (0,617)	-0,871 (0,617)	-0,860 (0,617)
Konstans	-0,946 (0,869)	0,948 (0,863)	1,046 (0,858)
Chi-négyzet	-765,635***	-766,786***	-767,346***
Szabadságfok	20	17	16

Megjegyzés: A zárójelben lévő számok a standard hibák. Az 1-3. modell között nem mindig szignifikáns a chi-négyzet változása.

* p < 0,05 ** p < 0,01 ***p < 0,001

5. táblázat

A munkanélküliség és a kiválasztott független változók logisztikus regressziós együtthatói a 20–59 évesekre – Magyarország, 2000

Független változók	Teljes	Csökkentett	Országspecifikus
	1. modell	2. modell	3. modell
Szegény almlnta	0,649*	0,604*	0,624**
	(0,258)	(0,254)	(0,252)
Kor	-0,889	-	-
	(0,095)		
Kor négyzetre emelve	0,001	-	-
	(0,001)		
Vidéki lakhely	0,918***	0,915***	0,905***
	(0,248)	(0,246)	(0,242)
Nő	-0,258	-0,272	-0,365
	(0,499)	(0,359)	(0,257)
Házass	0,901*	0,798**	0,786**
	(0,355)	(0,282)	(0,278)
Házass * nő	0,004	-	-
	(0,543)		
Házastársa foglalkoztatott	-1,800***	-1,744***	-1,733***
	(0,313)	(0,306)	(0,305)
Fiatall gyermek a háztartásban	-0,876*	-0,801*	-0,698*
	(0,434)	(0,401)	(0,340)
Fiatall gyermek * nő	0,294	0,313	-
	(0,748)	(0,737)	
<i>Iskolázottság (ref.: ált. isk. vagy kevesebb)</i>			
Egyetem	-1,818*	-1,840*	-1,824*
	(0,780)	(0,779)	(0,773)
Középiskola	-0,513	-0,539	-0,539
	(0,332)	(0,330)	(0,324)
Szakkunakásképző	-0,503	-0,529	-0,546
	(0,290)	(0,288)	(0,285)
<i>Legutolsó állás</i>			
Részmunkaidős állás	0,382	0,389	0,393
	(0,254)	(0,253)	(0,251)
Onfoglalkoztatott	-2,700**	-2,712**	-2,705**
	(1,042)	(1,041)	(1,038)
<i>Legutolsó munkahely szektora (ref.: ipar)</i>			
Mezőgazdaság	-0,071	-0,050	-
	(0,416)	(0,412)	
Szolgáltatás	0,153	0,162	-
	(0,346)	(0,344)	
Szolgáltatás * nő	-0,301	-0,312	-
	(0,538)	(0,534)	
Kereskedelem	-0,322	-0,276	-
	(0,460)	(0,454)	
Egyéb	0,068	0,065	-
	(0,541)	(0,538)	
Konstans	0,352	-1,307***	-1,294***
	(1,722)	(0,391)	(0,361)
Chi-négyzet	-227,134***	-227,661***	-228,150***
Szabadságfok		20	

Megjegyzés: A zárójelben lévő számok a standrad hibák. Az 1-3. modell között nem mindig szignifikáns a chi-négyzet változása.

* p < 0,05 ** p < 0,01 *** p < 0,001

6. táblázat. A munkanélküliség és a kiválasztott független változók logisztikus regressziós együtthatói a 20–59 évesekre

Független változók	Teljes	Csökkentett és országspecifikus****
	1. modell	2. modell
Szegény alminta	0,445*	0,449*
	(0,205)	(0,204)
Kor	0,024	-
	(0,076)	
Kor négyzetre emelve	0,000	-
	(0,001)	
Vidéki lakhely	0,361	0,387
	(0,216)	(0,213)
Nő	0,699	1,074***
	(0,373)	(0,267)
Házass	0,208	0,572*
	(0,365)	(0,240)
Házass * nő	0,613	-
	(0,439)	
Házastársa foglalkoztatott	-1,210***	-1,172***
	(0,229)	(0,224)
Fiatal gyermek a háztartásban	-0,093	-0,179
	(0,385)	(0,354)
Fiatal gyermek * nő	0,796	0,939*
	(0,457)	(0,438)
<i>Iskolázottság (ref.: átl. isk. vagy kevesebb)</i>		
Egyetem	-2,991***	-3,019***
	(0,651)	(0,646)
Középiskola	-1,745***	-1,746***
	(0,282)	(0,279)
Szaktanulmányok	-1,122***	-1,126***
	(0,260)	(0,256)
<i>Legutolsó állása</i>		
Részmunkaidős állás	-0,701**	-0,681**
	(0,266)	(0,264)
Önfoglalkoztatott	-1,754***	-1,753***
	(0,521)	(0,518)
<i>Legutolsó munkahely szektora (ref.: ipar)</i>		
Mezőgazdaság	-1,297**	-1,329**
	(0,453)	(0,447)
Szolgáltatás	-0,138	-0,171
	(0,376)	(0,375)
Szolgáltatás * nő	-0,911*	-0,874*
	(0,457)	(0,455)
Kereskedelem	-0,290	-0,280
	(0,303)	(0,302)
Egyéb	0,127	0,115
	(0,303)	(0,301)
Konstans	-0,128	-0,007
	(1,357)	(0,326)
Chi-négyzet	-343,588	-344,676
Szabadságfok		20

Megjegyzés: A zárójelben lévő számok a standard hibák. Az 1-2. modell között nem mindig szignifikáns a chi-négyzet változása.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$

**** Mivel a csökkentett modellben minden változó (vagy változócsoporthoz) szignifikáns, a csökkentett és az országspecifikus modell azonos.

7. táblázat

A munkakerő szektorális megoszlásának alakulása 1988 és 2000 között

	Magyarország			Lengyelország		
	Összesen	Nők	Férfiak	Összesen	Nők	Férfiak
<i>1988</i>						
Mezőgazdaság	14,97	11,26	18,34	19,35	18,13	20,44
Ipar	49,34	39,27	58,51	45,40	30,46	58,86
Kereskedelem	10,44	15,62	5,72	8,32	13,58	3,58
Szolgáltatás	23,72	32,85	15,41	24,68	36,76	13,80
Egyéb	1,53	1,00	2,02	2,25	1,07	3,32
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
<i>1993</i>						
Mezőgazdaság	10,57	7,45	13,33	17,31	17,60	17,06
Ipar	42,94	32,22	52,43	39,70	25,45	52,02
Kereskedelem	12,67	16,57	9,22	11,51	15,38	8,17
Szolgáltatás	31,45	42,64	21,56	29,41	40,51	19,82
Egyéb	2,37	1,12	3,46	2,07	1,06	2,93
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
<i>2000</i>						
Mezőgazdaság	9,47	5,13	12,37	15,74	16,40	15,13
Ipar	32,10	18,97	40,89	22,84	12,80	32,10
Kereskedelem	13,17	20,00	8,59	15,55	20,00	11,44
Szolgáltatás	40,33	50,77	33,33	35,51	43,20	28,41
Egyéb	4,93	5,13	4,82	10,36	7,60	12,92
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Bár az eredményekkel kapcsolatban vannak bizonyos fenntartásaink, úgy tűnik, hogy Magyarországon és Lengyelországban egyaránt a munkaerőpiac nő dolgozói az átmenet kezdeti szakaszainak reformjaiból jelentős mértékben profitáltak. Magyarország 1993-as adatai szerint a nőkre számított statisztikailag szignifikáns esélyhányados értéke 72 ($\exp(-0,330) = 0,72$, $p < 0,05$), ami azt mutatja, hogy – minden más mutató konstansan tartása mellett – a nők kevesebb mint kétharmad akkora valószínűséggel lettek munkanélküliek, mint a férfiak. Ezzel szemben Lengyelország esetében ez az állítás csak a nem házas és fiatal korú gyermeket nem nevelő nőkre igaz. A Lengyelországra vonatkozó 3. modell azt mutatja, hogy a nőkre számított együttható negatív és statisztikailag szignifikáns ($-0,461$, $p = 0,07$), és ez a nők jelentős előnyét jelzi a munkaerőpiacon. A házas asszonyok és fiatal gyermeket nevelő anyák változójának pozitív és statisztikailag szignifikáns interakciós hatása azonban azt mutatja, hogy ez az előny csak egy speciális népességre korlátozódik, nevezetesen a nem házas és gyermektelen nőkre. Ezek az eredmények fényt derítenek arra a jelentős, munkavállalás területén érvényesülő büntetésre, amely a házas és gyermekes nőket sújtja, és ezzel némileg alátámasztják a retraditionalizálódás és a piaci és az átmenet körülményeiből fakadó diszkrimináció elméleteit.

Jóllehet ezek a korábbi adatok a posztszocialista munkaerőpiac női dolgozói számára ígéretesnek tűnnek, 2000-re ez az alkalmazás terén érvényesülő előny Magyarországon fokozatosan eltűnni látszik, és Lengyelországban drámai módon megfordult. Magyarországon az 5. táblázat 3. modellje a nők esetében még mindig egy negatív (ámde valamivel gyengébb és statisztikailag inszignifikáns) együttthatót mutat, ami – az összes többi tényező hatását kiszűrve – a nők munkanélkülivé válási esélyeinek nagyobb varianciáját jelzi. Ez a kis módosulás azonban elhalványul a lengyelországi nők alkalmazási feltételeinek utóbbi hét esztendőben bekövetkezett döbbenetes romlásához képest. A 4. táblázat végleges modelljében található lengyelországi adatok jelzik, hogy – az összes többi tényező állandónak vétele mellett – a nők megközelítőleg háromszor akkora valószínűséggel válnak munkanélkülivé, mint a férfiak. Ezenkívül a 2000-es év modelljei is azt mutatják, hogy a gyermeket nevelő anyákat az alkalmazás területén büntetés sújtja, de a házasság állapotból fakadó további hátrány valamelyest csökkent, és statisztikailag már nem szignifikáns. Ezek az eredmények ismételtelen erősen és határozottan alátámasztják retradicionálódás és a piaci és az átmenet körülményeiből fakadó diszkrimináció elméleteit.

Az átértékelődő erőforrások elmélete

A 1a. táblázatban szereplő 1993-as adatok megerősítik: a szocializmus időszakában a lengyel nők tényleg magasabb iskolázottságot értek el, mint a férfiak. A magyarországi nők azonban – Fodor kiinduló állításával ellentétben – nem állnak egyértelműen jobban az oktatás területén, mint a férfiak. Bár a középiskolai szinten kétségtelenül iskolázottabbak, mint a férfiak, mégis legnagyobb számban az általános iskolai végzettség szintjén koncentrálódnak: több mint egyharmaduk rendelkezik ezzel az iskolai végzettséggel. Az egyetemi végzettségük körében pedig a nők előnye sokkal kisebb. A magyarországi nők és férfiak nagyjából azonos arányban rendelkeznek ezzel a végzettséggel, míg Lengyelországban a nők kötött az egyetemi végzettségük aránya csak kevéssel magasabb, mint a férfiak között. Látnunk kell azonban, hogy amint a fejlődésnek indult kapitalista munkaerőpiacokon az iskolázottság haszna növekedni kezdett, a férfiak növekvő számban törekednek magasabb iskolázottság megszerzésére (ahogy ezt a 2000-ből származó adatok mutatják), és ennek következtében folyamatosan csökken a nők korábbi előnye. Míg a lengyel nők a magasabb iskolázottság tekintetében továbbra is egy kicsi előnnyel rendelkeznek a férfiak felett, Magyarországon ezeken a szinteken az iskolázottsági arányok majdnem azonosak.

Fodor elméletével összhangban, a 3. és 4. táblázatban közölt 1993. évi logisztikus regressziós elemzések adatai jelzik, hogy egészében véve az iskolázottságnak erős és szignifikánsan negatív hatása van a munkanélküliség esélyére. De, mint ahogy azt már korábban említettük, Fodor feltételezésével ellentétben ez az előny nem tolódott el a nők irányába. Annak érdekében, hogy felmérhessük, volt-e nemek szerinti különbség az iskolázottság hasznában, ellenőriztük a nők és az iskolázottsági (egyetemi és középiskolai) szint közötti interakciós hatást, de a statisztikai szignifikancia hiánya miatt kizártuk a változókat a modellekből. Ezenkívül fontos megjegyezni, hogy bár a középiskolai végzettségre kapott 1993. évi együttthatók

negatívak, statisztikai szempontból ezek sem Lengyelországban, sem Magyarországon nem szignifikánsak a három modell egyikében sem. Mivel a nőknek épp ebben a kategóriában volt a legnagyobb a férfiakkal szembeni előnyük, ezek az eredmények kérdéseket vetnek fel az átértékelődő erőforrások elméletének általánosíthatóságával és pontosságával kapcsolatban. Jobban mondvá arra utalnak, hogy bár az iskolázottság valószínűleg a nőket jelentős számban megvédte a munkanélküliségtől, ez a védettség nagyon korlátozott és bizonytalan volt.

Az 5. és 6. táblázatban közölt adatok mutatják, hogy az idő múlásával az iskolázottság munkanélküliségre gyakorolt hatása megnőtt, és meglehetősen állandó lett Magyarországon és Lengyelországban egyaránt. Ha összehasonlítjuk azt, hogy az iskolázottságnak 1993-ban és 2000-ben mekkora hatása volt a munkanélküliségre, akkor ez tényleg azt jelzi, hogy az iskolázottságból „átértékelt erőforrás” lett az erősen piacodosott társadalmakban. Az is látszik azonban, hogy ez a teljes és „racionális” átértékelődés egy olyan időpontban következett be, amikor a nők iskolázottságban elért előnye gyorsan csökken. Sőt, míg Magyarországon az iskolázottság 2000-ben feltehetően még mindig fontos szerepet játszik a nők munkanélküliségtől való megvédésében, Lengyelországra ez nyilvánvalóan nem igaz: ott ugyanis a nőket aránytalanul erősebben sújtja a munkanélküliség, mint a férfiakat, annak ellenére, hogy továbbra is magasabban iskolázottak, mint a férfiak. Ez az eredmény jelzi, hogy bár a nők számára előnyös az iskolázottságot kedvezően elismerő piaci verseny, ezt az előnyt nagymértékben semmissé teszi a nők alkalmazása elleni diszkriminatív gyakorlat.

Az „átértékelődő erőforrások” elmélete szerint a nők nemcsak az iskolázottság miatt élveznek jelentős előnyöket az újonnan megreformált munkaerőpiacon, hanem azért is, mert a szocializmus idejében többségben voltak a szolgáltató szektor állásaiban. A 7. táblázat mutatja: Lengyelországban és Magyarországon egyaránt mindkét nem óriási számban áramlott át az iparból a szolgáltató szektorba. Míg 1988-ban mindkét országban egyértelműen az ipar játszott domináns szerepet, a munkaerő majdnem ötven százalékát foglalkoztatva, 2000-re már a szolgáltató szektor vette át a vezető szerepet, mindkét ország munkaerőpiacán az alkalmazottak többségét foglalkoztatva. A gazdaság egyes területeinek nemek szerinti megoszlását mutató adatok jelzik: a nők 1988-ban és 2000-ben egyaránt többségben voltak a szolgáltató szektorban, míg a férfiakra ugyanez az ipar tekintetében érvényes.

A logisztikus regressziós elemzésből kapott adatok csak részben támasztják alá azt a hipotézist, hogy a szolgáltató szektorban megszerzett tapasztalat a piaci átmenet időszakában megvédi a nőket a munkanélküliségtől. 1993-ban a szolgáltató szektorban betöltött állás mindkét országban erős és szignifikáns tényező volt a dolgozók védettsége szempontjából. Így például a magyarországi szolgáltató szektorban dolgozó férfiak 40 százalékkal, a nők pedig 77 százalékkal kisebb valószínűséggel váltak munkanélkülivé, mint az iparban dolgozó társaik. Ezzel szemben 2000-ben a szolgáltató szektorban betöltött állás hatása elhanyagolható és statisztikailag nem szignifikáns, és ezért a végleges modellből kikerült. Fodornak tehát valószínűleg igaza volt, amikor azt jósolta, hogy az átmenet kezdeti időszakában a szolgáltatóipari foglalkoztatás megvédi a nőket a munkanélküliségtől, de eredményeink mutatják: Magyarországon ez az előny nagyon rövid ideig állt fenn, és a kilencvenes évek végére teljesen megszűnt.

Bár Lengyelországban 1993-ban a nők számára nem jelentett plusz előnyt a szolgáltatóiparban történő alkalmazás, a szektor összes alkalmazottjáról elmondható, hogy sokkal (43 százalékkal) kisebb valószínűséggel lettek munkanélküliek, mint az ipari dolgozók. De 2000-re, Magyarországhoz hasonlóan, a szolgáltatóipari alkalmazás általános hatása lényegesen csökkent, és már nem volt statisztikailag szignifikáns ($-0,289$, $p = 0,43$). Azonban érdekes módon a szolgáltatószektorban betöltött állást a nőkkel összekapcsoló, statisztikailag szignifikáns interakciós változó arra utal, hogy a – férfiakkal ellentétben – a szolgáltatóipari tapasztalat még mindig segít a nőknek a munkanélküliség elkerülésében.

Retradicionalizálódás és piaci diszkrimináció

A retradicionalizálódás elméletének követői azt állítják, hogy a nők hagyományos szerepével kapcsolatos ideológiák visszatérésével a nők munkaerő-piaci helyzete jelentősen romlani fog az új rendszerben. A piaci diszkrimináció hívei azt hangsúlyoztatják, hogy a nőket a férfiakhoz képest aránytalanul nagymértékben fogja sújtani a munkanélküliség az új piacgazdaság munkaadóinak diszkriminációja miatt, mivel a munkaadók arra törekednek, hogy megvédjék magukat a dolgozó feleségek és anyák jelentette pénzügyi terhektől. Ezen feltételezések alapján arra számítottunk, hogy a házasság és/vagy gyermekes nőket különféle hátrányok sújtják majd a munka világában. Ezenkívül azt is valószínűsítettük, hogy ezek a hatások az alábbiak miatt erőteljesebben fognak érvényesülni Lengyelországban, mint Magyarországon: (1) a katolikus egyház a politika és a társadalompolitika szféráiban nagyobb befolyással rendelkezik Lengyelországban; (2) Lengyelországban sokkal gyorsabb és agresszívebb reformstratégia érvényesült.

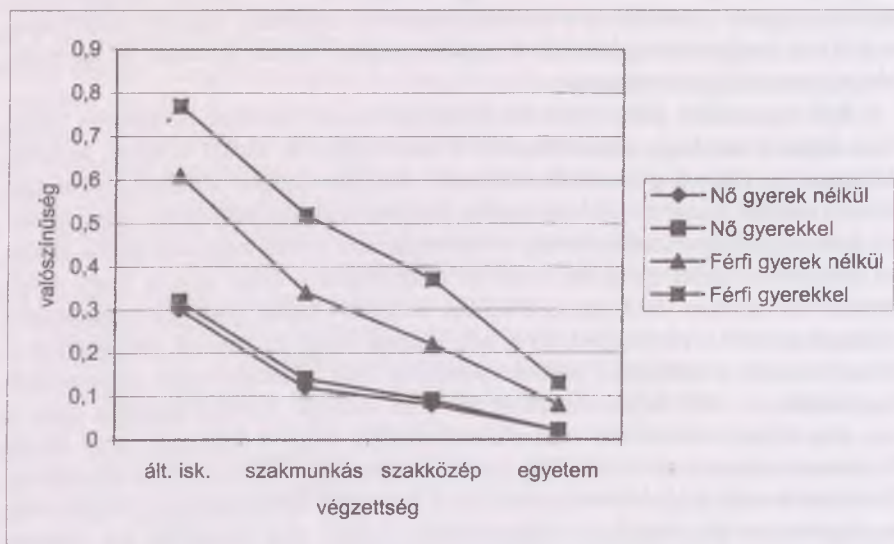
A fenti hipotézisek ellenőrzése érdekében az összes modellbe interakciós változókat iktatunk be, hogy azonosíthassuk a házasságú nőket és azokat a nőket, akiknek háztartásában kiskorú gyermekek találhatók. Magyarországon mindkét interakciós változót töröltük mind az 1993-as, mind a 2000-es végleges modellből, mivel semelyik sem szignifikáns statisztikailag, és semelyik sem növeli meg a modellek általános magyarázó erejét ($p < 0,05$). Ezek az eredmények – azzal együtt, hogy a nők nemhez való tartozás 1993-ban és 2000-ben is negatív hatást gyakorolt a munkanélküliségre ($p < 0,001$; illetve $p > 0,10$) –, arra utalnak, hogy az átmenet első éveiben a nőknek sikerült a férfiakhoz képest viszonylag erős munkaerő-piaci pozíciójukat megőrizniük, és 2000-ben továbbra is van némi előnyük. Ennél fontosabb, hogy a nem szignifikáns interakciós változók arra utalnak, hogy a feleségek és az anyák alkalmazási státusa nem romlott lényegesen a strukturális változások következtében. Elmondható tehát, hogy a retradicionalizáció és a piaci diszkrimináció elméleteiben megfogalmazott hipotéziseket a magyarországi adatok nem támasztják alá. Ugyan-ezek az adatok azonban összhangban vannak a Lengyelország és Magyarország közötti különbségekre vonatkozó előrejelzésekkel.

A fentiekkel éles ellentétben a nők munkavállalással kapcsolatos lengyelországi eredmények nagyon erősen alátámasztják a retradicionalizálódás és/vagy a piaci diszkrimináció elméletét. 1993-ban, az összes egyéb hatást kontrollálva, a gyermeket nem nevelő nők 47 százalékkal kisebb valószínűséggel lettek munkanélküliek,

mint a férfiak ($\exp(-0,46) = 0,63$, $p < 0,10$). Az erős és szignifikáns interaktív változók (házas·nő, fiatal gyermek·nő) azonban jelzik, hogy 1993-ban a házas és gyermeket nevelő nők a férfiakhoz képest fokozott hátrányban voltak. Így például, ha minden egyéb tényezőt azonosnak veszünk, a házas és fiatal gyermeket nevelő anyák esetében a munkanélküliség előrejelzett esélye ($\exp(-0,46 + -0,51 + 0,71 + -0,83 + 0,96) = 0,875$) kicsit több mint háromszorosa a házas és fiatal gyermeket nevelő férfiak esetében fennálló esélynek ($\exp(-0,51 + -0,83) = 0,258$). 2000-re a házas családi állapottal járó „büntetés” ugyan eltűnt, de a női nemhez való tartozásnak a munkanélküliség valószínűségére gyakorolt hatása nagyon erős és statisztikailag szignifikáns lett, azt jelezve, hogy – az összes egyéb változót azonosnak véve – még a nem házas és gyermeket nem nevelő anyák esetében is mintegy háromszor akkora ($\exp(1,07) = 2,9$, $p < 0,0001$) a munkanélküliség valószínűsége, mint a nem házas és gyermeket nem nevelő férfiak esetében. Még ennél is döbbenetesebb, hogy 2000-ben a házas és gyermeket nevelő nők munkanélkülivé válásának valószínűsége több mint *hétyszer* nagyobb ($\exp(1,07 + 0,572 + -0,179 + 0,939) = 11,04$), mint a házas, gyermeket nevelő férfiaké ($\exp(0,572 + -0,179) = 1,48$)! A végleges országspecifikus modellben megmaradt összes interakciós változó lényegesen növelte a modellek általános magyarázó erejét ($p < 0,05$).

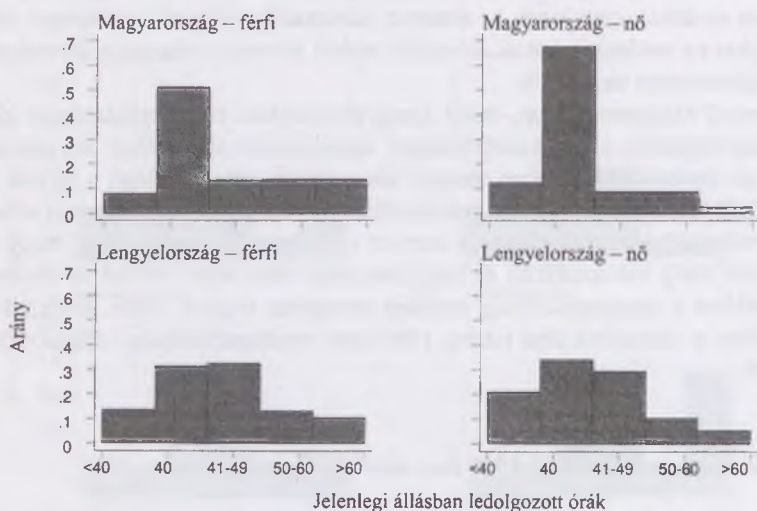
1. ábra

A munkanélküliség valószínűsége a nem, fiatal gyermek nevelése és az iskolázottság függvényében Lengyelországban

2. ábra

Heti ledolgozott órák száma ország és nem szerint

Az 1. és 2. ábra bemutatja, hogy az egyes kategóriák esetében 2000-ben hogyan alakul a munkanélküliség valószínűsége. Világosan látszik, hogy a – férfiakhoz képest – mennyire elképesztően rosszak a lengyelországi nők (különösen a gyermeket nevelő nők) munkavállalási esélyei. Az 1. ábra a szolgáltató szektorban, míg a 2. ábra az iparban dolgozó férfiak és nők munkanélkülivé válásnak előre jelzett valószínűségét mutatja. A két ábrán a szaggatott és a rendes vonalak közötti távolság jelzi a nők – férfiakéhoz viszonyított – hátrányát, míg a szaggatott vonalak között fennálló távolság azt, hogy mekkora büntetést jelent a munkanélküliség valószínűsége szempontjából a gyermeknevelés. Ezzel ellentétben az, hogy a rendes vonalak között nincs távolság, azt jelzi, hogy a férfiak munkanélküliségére semmilyen szignifikáns hatással nincs a fiatal gyermek nevelése. Végezetül a vízszintes tengely mentén balról jobbra haladva mind a négy vonal egymáshoz közelítve zuhan, és ez azt jelzi, hogy mindkét nem esetében az iskolázottság erős negatív hatással van a munkanélküliség valószínűségére. Mindkét ábra vonatkozásában fontos megjegyezni: az egyetemi végzettségű nők esetében a gyermek neveléséből fakadó hátrány eltűnik, és ez a dolgozó nők esetében jelzi az iskolázottságnak a munkanélküliség valószínűségére gyakorolt erős közvetítő hatását.

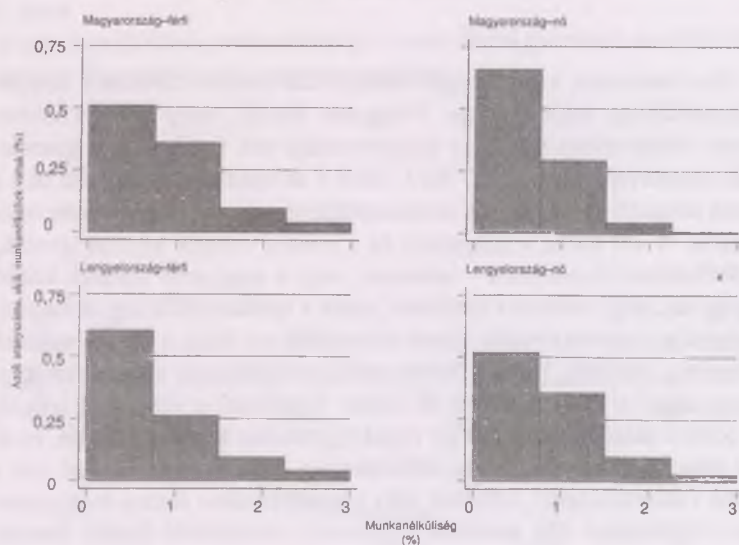
Összefoglalva elmondható, hogy logisztikus regressziós elemzéseink eredményei a lengyelországi és magyarországi nők munkavállalási körülményeiben nagy különbségekre derítettek fényt. Erős és megkerülhetetlen bizonyítékot találtunk arra, hogy a nemek szerepével kapcsolatos alattomos ideológiák és/vagy a férfiakat előnyben részesítő diszkriminatív alkalmazási gyakorlat következtében a lengyel nők egyre inkább kiszorulnak a munkaerőpiac főáramából. Az idő haladtával ez a nemek közötti különbség – főként a feleségek és anyák munkanélkülisége miatt – gyorsan nőtt. Ezzel éles ellentétben a magyarországi adatok alapján elmondható: bár

léteznek enyhe hanyatlásra utaló jelek, a nők – férfiakéhoz viszonyított – munkavállalási lehetőségei az átmenet kezdete óta viszonylag jók maradtak. Még ennél is fontosabb azonban az, hogy a dolgozó nők leginkább sebezhető rétegei, tehát a házas nők és az anyák nem lettek az átmenet munkanélküliségének elsődleges célpontjai. Ezeket az eredményeket és a belőlük adódó következtetéseket a következő részben részletesebben tárgyaljuk.

Miután mind Magyarországon, mind Lengyelországban két meghatározott időpontban megvizsgáltuk a munkanélküliséget valószínűsítő tényezőket, azt nézzük meg, hogy az átmenet időszakában mennyi ideig tart és milyen jellegű a férfiak és nők munkanélkülisége. Sikerült-e a munkanélkülivé vált nőknek ismét tartós alkalmazásba kerülniük? Léteznek-e nemek szerinti különbségek a tekintetben, hogy az egyén mennyi ideig munkanélküli és hogy hányszor válik azzá? Mivel az átmenet előtti időszakban a munkanélküliség mindkét országban nagyon ritkán fordult elő, elemzésünkben a válaszolók által jelzett, 1989 utáni munkanélküliségi időszakokkal foglalkozunk.

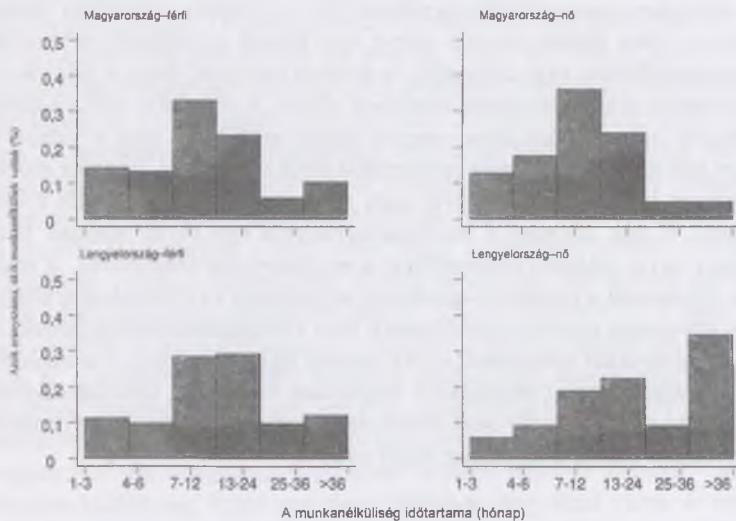
3. ábra

Hányszor volt munkanélküli 1988 óta, ország és nem szerint

4. ábra

Munkanélkülként eltöltött hónapok megoszlása 1988 óta országonként és nemeként

Egészében elmondható, hogy feltáró elemzésünk az előzőekben ismertetett eredményeinkkel párhuzamos, illetve azokat megerősítő tendenciákra derített fényt. A 3. ábra megmutatja, hogy az egyes országokban a válaszolók hány százaléka mondta, hogy 1988 óta egyszer, kétszer, illetve háromszor vagy többször munkanélküli volt. Érdekes, hogy a magyar nők a munkanélküliség gyakorisága tekintetében a lengyel férfiakéval majdnem azonos eloszlást mutatnak, éppúgy, mint ahogy a magyar férfiakra érvényes trendek a lengyel nők trendjeit tükrözik. Ezek az eredmények párhuzamba állíthatók a korábbi elemzésekkel, tehát azzal, hogy a magyar nők és a lengyel férfiak viszonylag ellenállóbbak a munkanélküliséggel szemben, mint férfi-, illetve nőtársaik.

A 4. ábra a válaszadók által jelzett, 1988 óta bekövetkezett munkanélküli időszakok hónapokban kifejezett hosszát jelzi nemek és országok szerinti bontásban, és képet ad arról, hogy a munkanélküliségben töltött összesített időtartamok férfi és nő bontásban hogyan oszlanak meg. Általánosságban elmondható, hogy a tartós munkanélküliség (amit itt a 12 hónapnál hosszabb időtartamban határoztunk meg) valamivel gyakrabban fordul elő Lengyelországban, mint Magyarországon. Magyarországon – előző eredményeinkkel ellentétben – azok közül, akik azt mondták, hogy 1988 óta voltak már munkanélküliek, a teljes munka nélkül töltött időszak hosszát tekintve sem a nők, sem a férfiak nem mutatnak a másik nemmel szemben észrevehető előnyt. Bár a munkanélkülivé vált lengyel férfiak jelentős hányada is (körülbelül ötven százaléka) töltött összesítve több mint egy évet munkanélkülként 1988 óta, a munkanélküli nők között többségben vannak az ilyenek, sőt 35 százalékuk három vagy ennél több évet töltött el munkanélkülként. Bár ezek az adatok némileg

bizonytalanok, mivel az 1988 óta munkanélküliként eltöltött összes időt jelzik, mégis néhány érdekes különbséget érzékeltetnek, és a további kutatások szempontjából fontos kérdéseket vetnek fel.

Bár ezek az adatok csak feltáró jellegűek, egészükben mégis jelzik, hogy – a zavaróan magas általános munkanélküliségi rátákon túl – az utóbbi évtizedben valaha is munkanélkülivé válók között jelentős arányt képviselnek a többször és hosszan tartó időkre munkanélkülivé váló dolgozók, és mindez arra utal, hogy a munkaerőpiacra való visszatérés előtt számottevő akadályok állnak. A munkába való visszatérés főleg a lengyel nők számára jelent nagyon nehéz problémát, hisz a valaha is munkanélkülivé vált nőknek több mint egyharmada arról számolt be, hogy az utóbbi évtizedben összesen több mint három évet vagy még annál is hosszabb időt töltött munkanélküliként. E nők számára a munkanélküliségből egy olyan hosszan tartó állapot lett, amely egyre jobban kirekeszti őket a munkaerőpiac főáramából. A marginalizálódás e folyamatai a társadalmi-gazdasági egyenlőség és a társadalom általános integrációs képessége szempontjából hosszú távú következményekkel járnak. A neoliberális előrejelzésekkel ellentétben e cikk szerzői úgy vélik, hogy a munkanélküliség nem fog valami múló betegséggént megszűnni ezekben a társadalmakban, hacsak az állam határozottan közbe nem avatkozik, a munkanélküliek és az ismétlenül állásukat elvesztők számára biztonsági hálót nyújtva.

Összefoglalás

A munkanélküli ráták 1988 és 2000 közötti, nemek szerinti alakulása jól mutatja, milyen empirikus kérdésfeltevések sarkalltak minket arra, hogy jelenlegi elemzésünket elkészítsük. A munkanélküliség alakulása súlyos kihívást jelent a posztszocialista társadalmak számára, amelyek megpróbálják összeegyeztetni a piacosodás erőit a társadalmi egyenlőség követelményeivel. Tanulmányunk szemléletesen mutatta be: a nemek szerinti munkaerő-piaci egyenlőtlenségek az azonnali állami intézkedések szükségességét vetik fel, annak ellenére, hogy ezt a politikusok az egész átmenet folyamán igen hátulra sorolták a teendők között.

Kevés kivételtől eltekintve a vizsgált két országban az átmenet kezdetben sok nő szemében áldásnak tűnt. 1993-ban a nem házas nők erős pozíciókkal rendelkeztek a munkaerőpiacon, annak ellenére, hogy ez a piac a házas és gyermeket nevelő nőket jelentősen megbüntette. A nők a férfiakhoz képest Magyarországon is jelentős előnnyel rendelkeztek. De a nők csak nagyon rövid ideig élvezték az átmenet munkaerőpiacának előnyeit, s ezek az előnyök az 1990-es évek végére eltűntek. Eredményeink tanúsága szerint 2000-re a lengyelországi nők általános munkaerő-piaci pozíciói jelentős mértékben romlottak, és ez kiváltképp áll a házas és gyermekes nőkre. Úgy tűnik, ezzel párhuzamosan a magyarországi nők reformfolyamat elején élvezett előnye is folyamatosan zsugorodik.

Fodor ártértékelődő erőforrásokról szóló elméletét csak korlátozott mértékben támasztják alá az empirikus adatok. A magas iskolázottság ugyan tényleg megvédi az egyént a munkanélküliségtől, de a nőknek az oktatás terén a szocializmusban szerzett előnye hamar eltűnt. Így míg 1988-ban a nők a férfiakkal szemben egyértelmű előnyben voltak az oktatás területén, ez az iskolázottsági rés 1993-ban már mindkét

országban elkezdett zárulni, és 2000-re gyakorlatilag teljesen eltűnt. Nem lepődhetünk meg azon, hogy miközben az iskolázottság haszna növekszik a munkaerőpiacon, a nők férfiakéhoz viszonyított, oktatásban szerzett előnye gyorsan eltűnik.

Az átértékelődő erőforrások elmélete azt is valószínűsíti, hogy a nők – mivel a szolgáltató szektorban számbeli többségben vannak – védettek lesznek a munkanélküliséggel szemben. Összességében eredményeink nem támasztják alá egyértelműen ezt a nézetet. Míg elemzésünk azt mutatja, hogy 1993-ban a magyar nők számára a szolgáltatói szektorban birtokolt állás fontosnak bizonyult a munkanélküliség elkerülésében, ez a védettséget biztosító hatás 2000-re megszűnt. Ezzel szemben 1993-ban Lengyelországban a szolgáltatói szektorban betöltött állások jelentős védelmet biztosítottak a munkanélküliséggel szemben, és 2000-ben is jelentős védettséget jelentenek a nők számára, a lengyel férfiak számára viszont nem. Így – Fodor előrejelzésével összhangban – az a tény, hogy az átmenet kezdeti időszakában a nők túlsúlyban voltak a dinamikusan fejlődő szolgáltató szektorban, számottevő előnyt biztosított számukra a férfiakhoz képest. Az idő múlásával ez a hatás azonban vesztett erejéből, mivel a férfiak egyre nagyobb számban hagyják ott az ipart, és áramlanak át a szolgáltató szektor korábban elnőiesedett foglalkozásaiba. Lengyelország esetében eredményeink nem ennyire egyértelműek. Míg 1993-ban a szolgáltató szektorban betöltött állás megvédte az egyént a munkanélküliségtől, ebben a védettségben – a nők szolgáltató szektorban fennálló túlsúlya ellenére – nem volt nemek szerinti különbség. Ezzel szemben 2000-ben, úgy tűnik, azon kevés nő számára, akinek nagy nehezen sikerült megtartania valamiféle állást, a szolgáltató szektorban szerzett tapasztalat nagy védettséget nyújt.

És mi a helyzet a retraditionalizálódás és a piaci diszkrimináció elméletével? Mindkét elmélet szerint a munkaerőpiac a nőket jelentős mértékben megbünteti, ha házasság és/vagy gyermeket nevelnek, továbbá mindkét elmélet konkrét, országspecifikus sajátosságokat valószínűsít. Összességében mindkét elméletet alá tudjuk támasztani. Az eredmények azt mutatják: a nők Lengyelországban nemcsak hogy növekvő mértékben kiszorultak a munkaerőpiac főáramából, hanem akkor sújtja őket a legtöbb hátrány, ha házasság és gyermeket nevelnek. Még az 1988 és 1993 között eltelt rövid időszakban is a nőket jelentős mértékben büntette (sújtotta) a munkaerőpiac, ha gyermekeket neveltek és házasság voltak. Viszont – Lengyelországgal éles és drámai ellentétben – a magyarországi nők 1993-ban és 2000-ben egyaránt kisebb valószínűséggel lettek munkanélküliek, mint a férfiak, és munkaerő-piaci esélyeiket sem a házasság, sem a gyermeknevelés nem befolyásolta jelentős mértékben.

A nemi különbségeknek a munkanélküliség időbeliségére, nagyságára és fontosságára gyakorolt ilyen hatása mind a retraditionalizálódás, mind az országspecifikus piaci diszkrimináció elméletét alátámasztja Lengyelországra nézve, de Magyarországra nézve nem. Mivel a nyilvánvaló diszkrimináció itt leírt formái valamikor 1989 és 1993 között jelentek meg, a két ország közötti különbség minden bizonnyal a lengyel átmenet sajátos vonásának tulajdonítható. A felmérés adatai alapján ugyan nehéz végleges igazságot tenni a két elmélet között, de a lengyel nők munkaerő-piaci hátrányának gyors kialakulása a piaci diszkrimináció elméletét támasztja alá. Ez az elmélet a már 1989-ben bevezetett strukturális reformok időzítésével és formájával kapcsolatban konkrét előrejelzéseket tartalmaz. Ezzel szemben a

retradicionalizálódás elmélete nem tartalmaz állítást a változások üteméről, és ezért nem feltétlenül valószínűsíti a nemi diszkriminációnak az adatok által jelzett gyors és drámai növekedését.²²

Végül az a tény, hogy meglehetősen erős bizonyítékunk van a lengyelországi elnöiesedett munkanélküliség kialakulására, tovább erősíti a retradicionalizálódás, illetve a piaci diszkrimináció elméletét. Ezzel szemben Magyarországon nincs ilyen trend. Míg Magyarországon a nők és férfiak átlagosan hasonló ideig munkanélküliek, a lengyel női munkavállaló a férfitársaihoz képest sokkal nagyobb valószínűséggel él meg hosszan tartó állásnéküliséget. Az 1988 óta munkanélküliséget megélt lengyel nők meglepően nagy hányada, 35 százaléka összességében három vagy még ennél is több évet töltött munkanélküliként. Adataink tehát jelzik: a lengyel nők feleségként és anyaként nemcsak komoly diszkriminációval néznek szembe a munkaerőpiacon, hanem ha egyszer kiszorultak onnan, akkor aggasztóan nagy annak a valószínűsége, hogy hosszú időre munkanélküliek is maradnak.

Következtetések

Egészében elmondható, hogy a magyarországi nők az átmenet munkaerőpiacán még mindig olyan előnyt élveznek, amely a lengyelországi nők számára nem adott. Lengyelország és Magyarország különösen érdekes összehasonlításra ad lehetőséget, mivel 1989 óta mindkét ország hozzávetőlegesen azonos gazdasági fejlődést ért el. Eredményeink arra utalnak, hogy a magyarországi nők munkaerő-piaci előnye inkább tulajdonítható a diszkrimináció *hiányának*, mint olyan, a nemek szerinti eltérő módon érvényesülő újraértékelődő erőforrásoknak, mint a magas iskolázottság vagy a konvertálható szaktudás. Sőt a magyarországi nőkkel kapcsolatban arra sem találunk adatokat, hogy a munkaerőpiac „büntetné” a házast, illetve a gyermeket nevelő nőket. Ez pedig arra utal, hogy még azoknak a nőknek is, akik a jóléti juttatások változása szempontjából a legsebezhetőbbek, és munkavállalásukban leginkább rászorulnak az állami támogatásra, sikerült az átmenet munkaerőpiacán megtartaniuk pozícióikat. A Magyarországon munkanélkülivé váló nők átlagban nem maradnak hosszabb ideig munka nélkül, mint az azonos sorsú férfi munkatársaik. Bár a

²² Fontos azonban megjegyezni, hogy a retradicionalizáció elmélete semmiképp sem összeegyeztetetlen az átmenethez kapcsolódó piaci diszkrimináció elméletével. A struktúra, illetve a kultúra oksági erejéről jelenleg is folyó viták arra emlékeztetnek bennünket, hogy a struktúra és a kultúra gyakran szimbiózis jellegű kapcsolatban állnak egymással. Nyilvánvaló, hogy miként a nemek szerepével kapcsolatos ideológiák megerősítik és újratermelik a strukturális diszkriminációt, úgy a strukturális egyenlőtlenségek is megerősítik és újratermelik a nemek szerepével kapcsolatos ideológiákat. A rendelkezésünkre álló vizsgálati adatok alapján nem áll módunkban végleges következtetéseket levonni arról, hogy mekkora a két mechanizmus magyarázóereje. Bár egyesek sikertelennek találhatják azt az eljárásunkat, hogy ugyanazon makrojelenség megmagyarázására egymás mellé állítottuk a kulturális és a strukturális elméletet, álláspontunk szerint a kultúra és a struktúra két elkülönülő, de egymástól elválaszthatatlan terület, amelyek kölcsönös interakcióban hozza létre az általunk megmagyarázni kívánt társadalmi valóságot. Míg a strukturális magyarázatok a társadalmi jelenségek alakulását konkrét és mérhető változók segítségével megmagyarázzák, a kulturális magyarázatok adják azt az átfogó keretet vagy közeget, amelyen belül ezek a folyamatok lezajlanak. Cikkünk sok tekintetben arra tett kísérlet, hogy e között a két, a szakirodalomban eddig egymástól mereven elhatárolódó elgondolás között hidat építsen, és hogy átfogóbb magyarázatot adjon a posztiszocialista munkaerőpiacon fennálló nemi egyenlőtlenségekre.

munkanélküli segély folyósításának időtartama és összege tekintetében feltételezhetően léteznek nemek közötti egyenlőtlenségek, az állásukat veszített nők elé nem tornyosulnak áthághatatlan akadályok, ha vissza akarnak térni a munkaerőpiacra.

Korántsem indokolt azonban a magyarországi nők munkaerő-piaci helyzetét egyértelműen jónak tekinteni: fontos megjegyezni, hogy a nők előnye az idő múlásával csökken. Míg 1993-ban a nők előnye a férfiakhoz képest nagyfokú és jelentős volt, 2000-ben ezek a hatásmechanizmusok továbbra is csökkentik a munkanélküliség valószínűségét, de már nem szignifikánsak. Így tehát az sem kizárt, hogy Magyarország késleltetett reformfolyamata egyszerűen csak egy későbbi időpontra tolta ki azt a nemek közötti egyenlőtlenséget, amely a kapitalista munkaerőpiac elkerülhetetlen sajátossága. Ahogy Magyarország követte Lengyelországot, és radikális „sokkterápiát” alkalmazott, éppúgy megtörténhet, hogy a magyar nők lengyel társaik sorsára jutva a munkanélküliek számát növelik. Távolról sem biztos azonban, hogy a magyar nőket is utoléri ez a sors, hisz munkaerő-piaci státuszuk állandóan változik. Ugyanakkor, bár elemzésünk a munkanélküliség alakulásával foglalkozik, mégsem szabad kizárni annak a lehetőségét, hogy a magyar munkaerőpiacon más típusú nemek közötti egyenlőtlenségek is léteznek, ideértve a nemek egyenlőtlen bérezését, a foglalkozások nemek szerinti elkülönülését, a szexuális zaklatást vagy akár a túlságosan rugalmatlan vagy informálisan szabályozott szabadságolási szabályokat. További kutatásoknak kell majd nyomon követniük a nemek helyzetében Magyarországon most kialakuló különbségeket, illetve fényt kell deríteniük a jelenleg fennálló egyenlőtlenségekre.

Míg a nők magyarországi munkavállalásának alakulásával kapcsolatban lehetséges az óvatos optimizmus, Lengyelországról nagyon ijesztő kép körvonalazódik. Szinte rögtön a kommunizmus összeomlása után a lengyel nőknek romló munkaerő-piaci lehetőségekkel kellett szembenéznük. Különösképpen a házasság és kisgyermeket nevelő nők tartós munkavállalása előtt tornyosulnak szinte legyőzhetetlen akadályok. Azon balsorsú nők számára, akik az átmenet legelső éveiben váltak munkanélkülivé, a munka világába való visszatérés esélyei rendkívül rosszak lettek. A nemek közötti különbségek formáival és mértékével kapcsolatos eredményeink arra utalnak, hogy nagyszámú nőnek és családjának ijesztő és hosszú ideig tartó következményekkel, tartós munkanélküliséggel és szegénységgel kell szembenéznie. További kutatásoknak kell majd tisztázniuk, hogy milyen típusúak és nagyságúak ezek a következmények. Magyarországgal azonos módon Lengyelországban is elkövetkező kutatásoknak kell majd nyomon követniük a különféle reformok női munkavállalásra gyakorolt hatását. Mindkét országban kialakulófélben van a kapitalizmus és a demokrácia, és ezzel párhuzamosan a jogrendszer és a szociálpolitika is fejlődik. Még nem körvonalazódott pontosan, hogy ezek a reformok és reformtörekvéseknek hosszú távon milyen eredményekre vezetnek, és milyen hatással járnak.

Fordította: Bíró Dávid

Irodalom

- Blau, Francine D. 1998. Trends in the well-being of American women, 1970–1995. *Journal of Economic Literature*, 36: 1–59.
- Bryant, Christopher G. A.–Edmund Mokrzycki (eds.) 1994. *The New Great Transformation*. New York: Routledge
- Corcoran, Mary 1999. The economic progress of African American women. In Browne, I. (ed.): *Latinas and African American Women at Work*. New York: Russell Sage, 35–60.
- Corrin, Chris (ed.) 1992. *Superwoman and the Double Burden: Women's Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Toronto: Second Story Press
- Duke, Vic–Keith Grime 1994. Privatization in East-Central Europe: Similarities and contrasts in its application. In Bryant, Christopher–Edmund Mokrzycki (eds.): *The New Great Transformation*. New York: Routledge, 144–170.
- England, Paula 1992. *Comparable Worth: Theories and Evidence*. New York: Aldine de Gruyter
- Fodor, Éva 1997. Gender in transition: Unemployment in Hungary, Poland, and Slovakia. *East European Politics and Societies*, 11 (3): 470–500.
- Fodor, Éva–Tanja van der Lippe 1998. Changes in gender inequality in six Eastern European countries. *Acta Sociologica*, 41 (2): 131–149.
- Fong, Monica–Gillian Paull 1993. Women's economic status in the restructuring of Eastern Europe. In Moghadam, V. (ed.): *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economies*. Oxford: Clarendon Press, 217–247.
- Funk, Nanette–Magda Mueller (eds.) 1993. *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge
- Fuszara, Malgorzata 2000. New gender relations in Poland in the 1990s. In Gal, S–G. Kligman 2000a: 259–285.
- Gal, Susan 1994. Gender in the post-socialist transition: The abortion debate in Hungary. *East European Politics and Societies*, 8, (2): 256–286.
- Gal, Susan–Gail Kligman (eds.) 2000a. *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life After Socialism*. Princeton: Princeton University Press
- Gal, Susan–Gail Kligman 2000b. *The Politics of Gender After Socialism*. Princeton: Princeton University Press
- Gomulka, Stanislaw 1993. Poland: Glass half full. In Portes, Richard (ed.): *Economic Transformation in Central Europe: A Progress Report*. London: Centre for Economic Policy Research, 187–210.
- Goven, Joanna 2000. New parliament, old discourse? The parental leave debate in Hungary. In Gal, Susan–Gail Kligman 2000a: 286–306.

- Haney, L. 1997. „But we are still mothers”: Gender and the construction of need in post-socialist Hungary. *Social Politics*, 4: 208–239.
- Heinen, Jacqueline 1995. Unemployment and women's attitudes in Poland. *Social Politics*, 2: 91–110.
- Kotowska, Irena E. 1995. Discrimination against women in the labor market in Poland during the transition to a market economy. *Social Politics*, 2: 76–90.
- Milanovic, Branco 1994. A cost of transition: 50 million new poor and growing inequality. *Transition*, 5 (8). Transition Economics Division: The World Bank, 1–4.
- Mizsei, Kálmán 1993. Hungary: Gradualism needs a strategy. In Portes, Richard (ed.): *Economic Transformation in Central Europe: A Progress Report*. London: Centre for Economic Policy Research, 131–186.
- Reskin, Barbara F.–Patricia A. Roos 1990. Queueing and changing occupational composition. In Reskin, Barbara F.–Patricia A. Roos (eds.): *Job Queues, Gender Queues: Explaining Women's Inroads into Male Occupations*. Philadelphia: Temple University Press, 29–68.
- Róna-Tas, Ákos 1996. The private sector unbound. In Róna-Tas, Ákos: *The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 9. fejezet
- Sachs, Jeffrey 1990a. Eastern European economies: What is to be done? *The Economist*, 13–19 January: 23–28.
- Sachs, Jeffrey 1990b. Poland's economic reform. *Foreign Affairs*, Summer: 47–66.
- Swidler, Ann 1986. Culture in action: Symbols and strategies. *American Sociological Review*, 51: 273–286.
- Tarkowska, Elżbieta 2001. An underclass without ethnicity: The poverty of Polish women and agricultural laborers. In Emigh, Rebecca–Iván Szelényi (eds.): *Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe during Market Transition*. Westport: Praeger: 83–122.
- Titkow, Anna 1994. Polish women in politics. In Rueschemeyer, Marilyn (ed.): *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*. London: M. E. Sharpe, Inc., 29–35.
- United States Agency for International Development (USAID). 1991a. Examination of Poland's transition to market economy from a gender perspective. In: *Report: Gender Issues in the Transition to a Market Economy*
- United States Agency for International Development (USAID). 1991b. Examination of Hungary's transition to market economy from a gender perspective. In: *Report: Gender Issues in the Transition to a Market Economy*
- Wolchik, S. 1993. Women and the politics of transition in Central and Eastern Europe. In Moghadam, V. (ed.): *Democratic Reform and the Position of Women in Transitional Economies*. Oxford: Clarendon Press, 29–47.

- Zajicek, Anna M.–Toni M. Calasanti 1995. The impact of socioeconomic restructuring on Polish women. In Lobodzinska, Barbara (ed.): *Family, Women, and Employment in Central-Eastern Europe*. Westport: Greenwood Press
- Zielinska, Eleonora 2000. Between ideology, politics, and common sense: The discourse of reproductive rights in Poland. In *Gal, Susan–Gail Kligman 2000a*: 286–301.